

Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebâr'a Göre Fâtiha Sûresinde İnsanlığa Sunulan Hikmetler

The Wisdom Presented to Humanity in Fatiha Chapter According to Maturidi and Qâdi Abd Al-Jabbâr

Osman ORAL^a

^aYozgat Bozok Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Kelam ABD,
Emekli Dr. Öğretim Üyesi,
Yozgat, Türkiye

Received: 02.07.2021

Received in revised form: 07.01.2022

Accepted: 27.01.2022

Available online: 15.03.2022

Correspondence:

Osman ORAL
Yozgat Bozok Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Kelam ABD,
Emekli Dr. Öğretim Üyesi,
Yozgat, Türkiye
osman-oral@hotmail.com

ÖZ Bu çalışmanın amacı, Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebâr'a göre Fâtiha sûresinde insanlığa sunulan hikmetleri incelemektir. Bu iki âlimi seçmemizin sebebi, Allah'ın Hakîm ismi ve Hikmet sıfatı temelinde Kur'an'dan hikmetler çıkarmaları, birinin "Hanefî-Mâtürîdî", diğerrinin "Şafîi-Mu'tezile" ekolüne mensubiyeti, analitik tartışma ve değerlendirmeye imkân sağlamasıdır. Fâtiha sûresi, insanlık adına içerdiği hikmetler sebebiyle önemli bir konuma sahiptir. Bu ilk sûrede Yaratıcının gerektiği şekilde tanınmasına, lâıyk olduğu şekilde övülmesine dâir bazı hikmetler vardır. Allah, Rab, Rahmân, Rahîm ve Mâlik isimleri ile Allah-âlem ilişkisine ışık tutması ve tevhid inancı oluşması hikmetiyle yaratıcı tasavvuru sunulur. İnsan eylemlerinin karşılığını bulacağı âhirete imanı anlatır. Hesap verilebilirlik ve sorumluluk bilinci olan takvâyı öğretir. İslâm'ın tevhid ilkesi temelinde yalnız Allah'a kulluk ve yalnız O'ndan yardım istemenin usûl ve âdâbı önerilir. Sırat-ı müstakîm'e hidâyet, İslâm dışı her türlü inanç, akım ve davranışlardan uzak durarak iman ve tevhid üzere yaşamını sürdürübilme iradesini istemektir. Allah adâleti ve hikmeti gereği dalâleti isteyen dalâlet yoluna sevk eder. Hidâyetini isteyen hidâyet yoluna ulaştırır. İnkâr ve küfür eylemleri işleyenlere Allah gazap eder. Fâtiha sûresinde insanlığa sunulan tevhid içerikli eylem ve davranışlar, Allah-kul iletişiminde her zaman korunması ve yenilenmesi gereken kulluk sözleşmesini ihtiva ettiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Fâtiha sûresi; hikmet; tevhid; Mâtürîdî; Kâdî Abdülcebâr

ABSTRACT The aim of this study is to examine wisdom presented to humanity in Fatiha chapter according to al-Maturidi and Qadi Abd al-Jabbar. The reason why we chose these two scholars is that they derive Wisdom from the Qur'an based on the prevailing name of Allah and the adjective of Wisdom. The belonging of one to the "Hanafi-Maturidism" school and the other to the "Shafii-Mu'tazilah" school provides an opportunity for analytical discussion and evaluation. Fatiha chapter has an important position due to the psychosocial wisdom it contains in the name of humanity. Because in this first chapter, there are some wisdom that the creator should be recognized as necessary and praised as worthy. With the names of Allah, al-Rab, al-Rahman, al-Rahim, and al-Malik, the creative conception is presented in order to shed light on the relationship between Allah and the world and to form a belief in tawhed. It tells about the belief in the Hereafter, when human actions will be rewarded. It teaches the takwa, which means accountability and responsibility awareness. On the basis of the tawhed principle of Islam, the procedure and etiquette of worshipping Allah alone and seeking help from Allah alone are presented. Guidance to the straight way is to ask for the will to live his life in faith and tawhed, staying away from all kinds of non-Islamic beliefs, currents and behaviors. Allah guides him who desires error in his justice and wisdom to the path of error. And he who desires his guidance guides him to the straight path. Allah's wrath is on those who commit acts of denial and blasphemy. The actions and behaviors of tawhed presented to humanity in Fatiha chapter can be said to contain the contract of servitude, which must always be protected and renewed in the communication of Allah and human.

Keywords: Fatiha chapter; wisdom; tawhed; al-Maturidi; Qadi Abd al-Jabbar

EXTENDED ABSTRACT

The aim of this study is to examine the views of Abu Mansur al-Maturidi and Qādi Abd al-Jabbār on psychological and sociological wisdom presented to humanity in Fatiha Surah. Al-Maturidi's works "Kitab al-Tawhed", "Ta'vilat Al-Qur'an" and Qadi Abd al-Jabbar's "Al-Mughni", "Sharh al-Usul al-Hamse", "Mutashabih al-Qur'an" and "Tanzih al-Qur'an", etc. such works are explored within the framework. The reason why we chose these two scholars is that they both interpret the Qur'an on the basis of faith and morality, resort to psychological and sociological interpretations as appropriate, and argue that it is necessary to extract principles and wisdom from the Qur'an on the basis of the dominant (al-Hakim) name of Allah and the adjective of the wisdom (al-Hikmah). The fact that one is from the "Hanafi-Maturidism" and the other is from the "Shafii-Mu'tazilah" school allows analytical discussion and evaluation. Fatiha chapter has an important position due to the wisdom it contains in the name of humanity. Because in this first chapter, there are some principles and wisdom that the creator should be recognized as necessary and praised as worthy. Creative conception is raised on the basis of the names Allah, al-Rab (the Lord), al-Rahmān (the most Gracious), al-Rahim (the most Merciful), and al-Malik (the Master). The expression "Master of the day of judgment" describes piety on the day of resurrection, when human actions will be reciprocated, and the consciousness of responsibility for faith in the hereafter. A person can live life happily and peacefully with a perception that can overcome difficulties and make more reasonable sense of events. Guidance to the straight way (al-Sirat al-Mustaqim) is to ask for the will to live his life in faith and tawhed, staying away from all kinds of non-Islamic beliefs, currents and behaviors. Allah guides him who desires error in his justice and wisdom to the path of error. And he who desires his guidance guides him to the straight path. A smart person is responsible for all his actions, good-bad which he prefers by his will. Allah's wrath is on those who commit acts of denial and blasphemy. All people are given warnings not to commit psychological and sociological wrong actions. Fatiha chapter strengthens the religious feeling and thought of the individual. It can include many aspects that help him understand the events he has experienced in his life and overcome his troubles. With prayer, a person can also feel a Supreme presence next to him, which he will resort to in dealing with adversity and difficulties. He finds the power to act accordingly. It is said that he who seeks healing from it is healing and mercy. In other words, it is healing and mercy for those who cling to the Qur'an and look at it with the eye of respect and glorification. At the end of Fatiha Surah, which is the most concrete example of Allah-servants communication, the contract of servitude is renewed at any moment by saying "Amen". The principle of tawhed and the contract of servitude are remembered. In this way, faith will also be renewed. In short, the psychological and sociological wisdom of monotheism (tawhed) and faith presented to humanity in Fatiha chapter can be said to contain the contract of servitude (worship), which must always be protected and renewed in the communication of Allah and human. This study is a qualitative study. As part of the document analysis method, printed documents on the subject were used.

İnsanı ve onun yaşadığı toplumla ilgili konuları tüm boyutlarıyla Allah, kitabında açıklar. Her şeyi bir gâye ve hikmetle yaratan Allah'ın Hakîm ismi ve Hikmet sıfatı vardır. İlmi, adâleti içeren, her şeyi yerli yerine koymak, söz ve fiilde isabetlilik, her hak sahibine hakkını vermek, gâye ve amaçlılık, şeklinde tarif edilen hikmetin zıddı abes ve sefehtir.¹ Sözleri ve fiilleri hikmet, adâlet, ilim ve hilm olan Allah, fiilini hikmet için yapar, amaçsız, abes ve sefeh fiil O'nda görülmez.² Hakîm Allah'ın fiili olmasından dolayı Kur'an'ın ilahî hikmete uygun te'vili ile onun gâye ve hedefine yönelik hikmetler çıkarılmalıdır.³ Kendisine sarılana, saygı ve yüceltme gözü ile bakana Kur'an hikmet ve şifa olmaktadır.⁴

Kur'an'ın ilk sûresi Fâtiha, insanlara dünya ve âhirette huzurlu ve mutlu yaşamaya yönelik birçok hikmetler sunar. Rab, Rahmân, Rahîm ve Mâlik isimleri ile Allah tasavvuru öğretilir. Kalp, akıl, şuur ve organların ölçülü, sıhhatli olmasında kul için hamd ve şükürün önemi, tevhid açısından kulluğun yalnızca Allah'a, hidâyet ve yardımın yalnızca O'ndan istenmesi, mutluluk ve nimetlere ancak O'nun lütuf ve yardımıyla ulaşılabileceği hikmeti açıklanır. Bu sûre bireyin dinî duygu ve düşüncesini güçlendirmekle birlikte onun hayatında yaşadığı olayları anlama ve sıkıntılarını aşmaya yardımcı birçok unsuru da içerir. Hamd, şükür, tevhid, ilahî adâletin tecelli edeceği din/hesap günü âhirete inanma, sırat-ı

¹ Rağîb el-İsfahânî, *Müfredât / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, trc. Abdulkadir Güneş - Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012, s. 300-2; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Darü's-Sadr, Beyrut, 1992, 12/140-4.

² Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhidi ve'l-Adl*, thk. İbrahim Medkur - Tâhâ Hüseyin, Kahire 1957, 11/58-9; Osman Oral, *"Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı"*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE., Kayseri, 2014, s. 22.

³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi, İSAM Yayınları, İstanbul, 2005, s. 37, 176, 248; *Te'vilâtü'l-Kur'an*, ilmi ed. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınları, İstanbul, 2005, 1/246, 273; 2/188, 189; Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni*, 11/58-9; *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, 2/134, 270.

⁴ Yûnus 10/57; el-İsrâ 19/82.

müstakîm'e hidâyet, dalâlet eylemlerinden kaçınma ve yalnız Allah'tan yardım isteme gibi bazı hikmetler selim akıl için gerekli, insan-Allah ilişkisi açısından özel bir öneme sahiptir.⁵ Psikolojik açıdan dirayetli, yüksek bilinç düzeyine ulaşmış tutum ve davranış içindeki birey ve toplumlar; kaliteli bir hayat sürme, sorunlarını çözüme, üstesinden gelmede başarılı olabilirler.⁶ İnsanın sıkıntı ve zorluklara başa çıkmada başvuracağı bir varlığı yanında hissetme, iyi davranma gücünü bulma, istikâmet üzere davranma çabası içine girme hikmetiyle sûrenin bireye kazandıracığı psikolojik destekten bahsedilebilir. Dinin temel işlevi, hayatı anlamlı kılacak şekilde insanı dünya ve âhiret mutluluğuna ulaştırmak olduğundan bunun yolu onun maddî manevî sağlıklı ve düzgün olması ile fert ve toplum hayatında kendine ve çevresine yararlı ve güzel eylemleri yapmasından geçer.⁷

Fâtiha'nın insan-Allah ilişkisi açısından özel bir öneme sahip olması, tevhid temelli hikmetlerin hatırlanması, sırat-ı müstakîm üzere iyi ve güzel eyleme dönüştürülmesi Allah'a kul olmanın unutulmaması hikmetiyle ibadetlerde okunur. Besmele'nin Fâtiha'dan Fatiha'nın da Kur'an'dan olup olmadığı, namazda okunmasının farz veya sünnet oluşu tartışılır. Fâtiha'nın sadece Müslümanlara değil tüm beşere yönelik hikmetler önerdiğinden bunun sadece namaza hasredilemeyeceği, hayatın her konum ve anında insanların tümü için gerekli olduğu tezi ileri sürülür.⁸ Faziletiyle ilgili sûreye değişik isimler de verilir.⁹

Bu çalışmanın amacı itikadî ve ahlâkî sorunların çözümünde akıl-vahiy bütünlüğü ve hikmet merkezli açıklamalarının olması yönüyle Mâtürîdî'nin kurucusu mütekellim ve müfessir İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ile Mu'tezile'nin önemli âlimlerinden Basra ekolünün ünlü kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Kâdî Abdülcebbar'a (ö. 415/1025) göre Fâtiha sûresi özelinde insanlığa sunulan hikmetlerin incelenmesi ve değerlendirilmesidir.¹⁰

Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli âlim olan Mâtürîdî, görüşlerini çağına ve daha sonraki dönemlere aktarmış "Te'vilâtü'l-Kur'an" ve "Kitabu't-Tevhîd" adlı eserlerinde İslâm dinini bütüncül bir metot, rasyonel, dengeli ve tutarlı yorumlarıyla kendinden sonrakilere büyük kelâmî bir sistem ve iz bırakmış,¹¹ Ehl-i Sünnet çizgisinin oluşumuna öncülük etmiştir.¹² Diğer âlim Kâdî Abdülcebbar ise kendisinden önceki Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini derleyip incelemiş ve içlerinden seçim yaparak mezhebi sistematik hale getirmiştir. O, Mu'tezilî çizgiyi sürdüren son temsilcilerden biri kabul edilir. Kâdî'l-Kudâtık görevinden azledilmesinden sonra kalan ömrünü İran'ın Re'y şehrinde tedrisle geçirdi.¹³

⁵ Ruhullah Öz, "Usul-i Selâse'nin Fatiha Süresindeki İz Düşümü", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, c.10, sy. 23, s. 718 vd; Mustafa Naci Kula, "Manevî Danışmanlık Açısından Fâtiha Süresi Üzerine Psikolojik Analizler", *Türk Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, 2020, sy.2, s.140-2.

⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'ın Psikolojik Tefsiri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c.2, sy. 1, s. 4; Asım Yapıcı, *Ruh sağlığı ve Din*, Karahan Yayınları, Adana, 2013, s. 46 vd.

⁷ David Krech - S. Crutchfield Richard, *Theory and Problems of Social Psychology / Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, çev. Erol Güngör, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 226 vd.

⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/7, 7/71-2, 8/345; Ebu'l-Kasım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf / Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun - Ömer Çelik - Necdet Çağıl - Adil Bebek, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2016, 1/65; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1981, 1/180.

⁹ Emin Işık - Salim Öğüt, "Fatiha Süresi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c.12, s. 252-3; Hayranî Altıntaş, "Felsefeci Gözünden el-Fâtiha Süresi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2019, c.30, sy. 3, s. 506 vd.

¹⁰ Mâtürîdî bakış açısıyla Fâtiha sûresi ile ilgili birkaç tebliğ ve makâle olmasına rağmen Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'ın Fâtiha sûresi özelinde karşılaştırmalı olarak akademik bir çalışma tesbit edilememiştir.

¹¹ Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Otto Yayınları, Ankara, 2011, s.28-9.

¹² Ebû'l-Hasenât Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Matbaatu's-Saâde, Kahire, 1324, s. 194-5; Ebû'l-Vefâ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh M. el-Hulv, Darü Hicr, Kahire 1993, 2/130 vd; Ömer Faruk Teber - Ahmet Tunahan Akgün, "İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Hakkında Bibliyografya", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2019, c.12, sy.2, s.688 vd.

¹³ Kelâm, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Dinler Tarihi alanlarında birçok eseri vardır. 1-Müteşâbihü'l-Kur'an. 2-Tenzihü'l-Kur'an anî'l-Metâin. 3-Tesbitü Delâilü'n-Nübüvve. 4-el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl. 5-el-Muhtasar fi Usûli'd-dîn. 6-Fazlû'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile. 7-Şerhu'l-Usûli'l-Hamse... Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellefin*, Dımaşk, 1961, 7/78-9.

415/1025 yılında vefat etti.¹⁴ Bu iki âlimi seçmemizin sebebi, Allah'ın Hakîm ismi ve Hikmet sıfatı temelinde Kur'an'dan hikmetler çıkarmaları, birinin "Hanefî-Mâtürîdî", diğersinin "Şafîî-Mu'tezile" ekolüne mensubiyeti, analitik tartışma ve değerlendirmeye imkân sağlamasıdır. Nitel bir araştırma tarzındaki bu çalışmada doküman analizi metodu kullanılmak sûretiyle konu incelenmektedir.

1. FÂTİHA SÜRESİNİN FAZİLETLERİ

Fâtiha sûresinin içeriği ile ilgili bazı faziletlerinden söz edilir. Bunlara kısaca değinmenin sûredeki insanlığa sunulan hikmetlerin anlaşılmasına katkısı olabilecektir.

1.1. KUR'AN'IN ANAHTARI OLUŞU

"Açmak, açıklığa kavuşturmak, başlamak" anlamındaki feth kökünden hâtîme kelimesinin zıddı olarak Fâtiha'ya bir şeyin evveli, başı ve başlangıcı, Kur'an'ın girişi ve önsözü anlamında Fâtihatü'l-Kitab denilir. Tevrat ve İncil'in muhtevâsından daha üstün olarak nitelenir, Kur'an'ın üçte ikisine denk tutulur, maddî manevî hastalıklara şifa olduğu belirtilir. Allah'ın vaat ve tehditleri gibi anlamları içeren kenz yani hazine ve vâfiye ismi de verilir. Fâtiha sûresi içeriğinde yer alan kavram ve temalarıyla âdetâ Kur'an'ı özetler. Hamd, Rab, Allah, Rahmân, Rahîm, Mâlik, din günü, ibadet, kulluk, sırat-ı mustakim vb. Kur'an'ın anahtar terimlerini ilk elden gündeme getirir.¹⁵ Bununla beraber Fâtiha sûresinde âlemleri yaratan, farklı ve çeşitli rızıklarla canlıları yaşatan, sevgi, merhamet, yardım ve hidâyet istenilen yegâne ilah olan Allah'ın rubûbiyeti ve hâkimiyetinin bir ve tek oluşu yani İslâm'ın tevhid ilkesinin anlatımı vardır. Allah ile iletişimde bulunmak sûretiyle kulluk sözleşmesini yenilemek, iman bilincini kuvvetlendirmek, aklen, zihnen ve kalben diriliğini istemek gibi unsurları öğrettiğinden Fâtiha'yı anlayarak şuurluca okumanın kalpler için şifa, nefis terbiyesi için anahtar ve başlangıç olmasıdır. Beşeriyetin karakter ve kemâl derecesinin ruh-beden ile birlikte olacağının da anlatımıdır.¹⁶ Mâtürîdî, besmeleyi Fâtiha'nın ilk âyeti olarak değil Kur'an'dan bir âyet olarak kabul eder. Allah'a sığınma konumunda Kur'an okunmadan önce hazırlık mahiyetinde duâ ve istiâze (kötülüklerden ve çirkin tasavvurlardan Allah'a sığınıp yardım isteme) konumunda sayar.¹⁷ Kâdî ise yüce ahlâkları ile övülen nebilerin zikrinde salavât ve "Rabbinin ulu adını yücelt/an"¹⁸ emri gibi hakîm Kur'an'a sevgi, merhamet ve hikmetle yaklaşılması, Allah'ı yüceltme, tenzih ve senâ olarak öngörür.¹⁹ Allah, Rahmân, Rahîm, Rab ve Mâlik isimleri temelinde hamd, şükür, merhamet, hidâyet, istiâne, sabır, takvâ, tevhid ve kulluk gibi itikâdî ve ahlâkî eylemlerin özü, esası, özeti, girişi anlamında Fâtiha'ya Kur'an'ın anahtarı denilebilir.

1.2. ÜMMÜ'L-KUR'AN, HAMD, SALÂT VE SEB'UL-MESÂNÎ NİTELİKLERİ

"Ümmü'l-Kur'ân'ı okumayanın salâtı olmaz"²⁰ rivâyeti delil alınarak Fâtiha'ya Kur'an'daki hüküm ve hikmetlerin anası anlamında "Ümmü'l-Kur'an" denilir. Allah'ı nitelemenin doruğu denilen hamdi ve şükürü içerdüğinden "Hamd sûresi", hikmetlerin her an hatırlanması, eyleme dönüştürülmesi için ibâdetlerde okunduğundan "Salât sûresi" diye isimlendirilir.²¹ Önemine binâen tekrarlanan yedi âyet

¹⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlî'l-İtîzâl ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Tunus, 1974, s.121-2.

¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/7 vd; Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'an anî'l-Metain*, Darü'n-Nahda el-Hadise, Beyrut, trs, s. 9 vd; R. İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an*, İnşa Yayınları, İstanbul, 2014, s.66.

¹⁶ Râzî, *Mefâtiḥ*, 1/268-9, 277.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/7, 246, 2/188-9, 8/217-8, 17/409.

¹⁸ el-A'lâ 87/1.

¹⁹ Abdülcebbar, *Tenzih*, s. 8, 459.

²⁰ Ebû Abdullah el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîḥ*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, "Ezan" 95.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/13, 17, 116, 2/244, 11/362-3, 381, 13/390; Râzî, *Mefâtiḥ*, 1/180, 273, 290.

veya hikmet olan Seb'ul-mesânî'ye Fâtiha diyenler bazı âyet ve rivâyetleri delil alırlar.²² Zamanla değerini yitirmeyen ilahî kitaplarda geçen misâller, ilkeler, ibretler ve haberler de olabilir. Herkes anlayış ve karakterine göre bu tekrarlardan ders ve hikmetler çıkarabilir.²³

1.3. SALÂTTA OKUNMA YÖNÜ

Mâtürîdî, Fâtiha'nın salâtta okunmasının müekked sünnet, herhangi bir zamanda okunmasının farz olduğu kanaatindedir. Noksanlıklardan tenzih ve hamd ile Rabbi yüceltme, sınırsız sevgi, merhamet, mâlik Rahmânü'r-Rahîm Yaratıcıdan sırat-ı müstakîm'e hidâyet ve yardım isteği sadece ibadete münhasır olmamalıdır. Bu hikmet Fâtiha'yı namazda okumanın farzietini gerektirmediği gibi mutlak farzietini vurgulama konumunda bulunmamak şartıyla Fâtiha'nın içinde yer aldığı başka herhangi bir amelde onun farz oluşunu gerektirmez. Hikmetlerin tüm insanlara yönelik olmasıdır.²⁴ Kâdî'ye göre insanlar düşünüp hidâyeti ve hakkı arayan bir bakış açısıyla tefekkür ettikleri takdirde Fâtiha sûresi, katı kalpleri yumuşatan bir nûr, söz ve öğüt olmaktadır.²⁵

1.4. FÂTİHA'NIN SONUNDA ÂMİN DENİLMESİ

Fâtiha'nın sonunda "Âmin" denilir. Kur'an'ın girişi ve ilk sûresi olduğu için diğer sûrelerdeki duâlara âmin denilmesi gibi Allah-kul iletişimi statüsünde sayılabilir. Tekbirler gibi duyurma ihtiyacı olmadığından âminin gizli okunmasıyla ilgili tevatüre ulaşan rivâyetler olduğunu²⁶ söyleyen Mâtürîdî, imamın ve cemaatin iştirâk ettiği duânın nebevî sünnete uygun hafi kuralına göre âminin gizli olduğunu, bunun Fâtiha'nın sonundaki âmini de kapsadığını söyler. Cehren "Âmin", cemaatle namazın başladığı ilk dönemlere âit eğitici mahiyette olmalıdır. Rasulullah (s.a.s.) namaz kıldırırken seslice tekrar edenlerin olduğunu, bunu duyduğunda bazen şaşırıldığı, namazdan sonra cemaati uyardığını söyleyen Mâtürîdî, "Kur'an okunduğunda dinleyiniz ve susunuz"²⁷ ilahî ikaz sonrası sessizce âmin tavsiye edilmişti, der. Bununla Allah-kul iletişimi statüsünde kulun imanı tazelenir. Dinî hüküm ve ibâdetlerin emredilme hikmeti kula yönelik olduğundan her vakit ve zamanda kul, Fâtiha ile Allah'ı senâ eder. Hamd, şükür, temcid, şeref, lütuf ve cömertlikle Allah'ı niteler. Her türlü isteğini O'na arz eder, âmin der. İman halleri her an yenilenmiş olur.²⁸ Kalbi, zihni kodlama ve hikmeti hatırlatmanın yanında iman gereği gaflet hallerinden uyarıcı psikolojik etkisi, bireyin ahlâkî eğitimi nefis/içgüdü/içben terbiyesi başladığından kendi kendine telkin ya da ototelkin gibi kişinin uyguladığı bir dönüşüm, imanî eğitim ve yeniden programlanma yöntemi gibidir.²⁹ Fâtiha sûresine *Fatihâtü'l-Kitab, Hamd, Şükür, Duâ, Ümmü'l-Kur'an, Salât, Suâl ve Seb'ul-Mesânî* gibi birçok ismin verilmesi onun faziletini dolayısıyla kullara yönelik bazı hikmetlerin anlaşılmasına da katkı sağlayabilir.

2. ÂLEMLERİN RABBİ ALLAH'A HAMD

Fâtiha sûresi "Âlemlerin Rabbine hamd" ile başlar. Mâtürîdî'ye göre bunun hikmeti, kulun hayatında hamd ve şükre muhtaç olması, kalp, akıl, şuur, karakter ve organların sıhhatli, ölçülü ve dengeli bir

²² el-Hicr, 15/87; Buhârî, "Tefsîr" 1/1, 15/3, "Fezâilü'l-Kur'an", 9.

²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/918.

²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/8-9, 116, 13/390, 16/190-1

²⁵ Abdülcebbâr, *Tenzih*, 9-10; *Müteşâbihu'l-Kur'an*, thk. Adnan Zerzur, Dârü't-Türâs, Kahire, 1969, s.114.

²⁶ Buhârî, "Ezân" 111; Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, "Salât" 72.

²⁷ el-A'râf 7/204.

²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/13, 17, 116, 2/244, 6/152-9, 8/152 vd; 11/362-3, 381, 13/390.

²⁹ Hakim et-Tirmizî, *Beyânu'l-Fark beyne's-sadri ve'l-kalb ve'l-fuad ve'l-lübb*, nşr. Nicholas Heer, Darül-İhya el-Kütübü'l-Arabiyye, Kahire, 1958, s. 70 vd.

halde yaşamasında hamd ve şükürün büyük bir önemi olmasındandır. Bunun öncelikle öğretimi, Allah'ın kullarına ihsanı ve lütfu sebebiyle hamdin âlemlerin Rabbi Allah'a âit oluşu ve tevhidin öncelikle anlatılmasıdır.³⁰ Senâ, övgü anlamında hamd, ilahî nimet ve ihsanlarını farkındalık, nimetleri yerli yerinde kullanma, nimeti asıl veren Allah'ı unutmama, görülen iyiliğe karşı yapılan vefa ve karşılıktır. Muhatabın güzelliklerini sevgi ile dile getirilmesidir. Sözlükte hamd, güzel övgü ve vasıfların tüm yönlerini içerir. Şükür ise nimetleri göstermek, nimet verenin verdiği nimetlerin değerini kabul etmektir. "Hamd" kelimesinin zıt anlamı kötölemek, şükür kelimesinin zıt anlamı ise küfrân diğer bir ifadeyle nimeti inkârdır.³¹

Mâtürîdî'ye göre Kur'an'da hamd kelimesinin geçtiği her yerde şu iki mânadan biri kastedilir: Birincisi, yaratılmışlarla ilgili tüm mâna ve niteliklerden çok yüce olması itibarıyla övgüye lâyık yegâne mabûd; diğeri ise verdiği güzellikler ve nimetler itibarıyla övgüye lâyık ve özgü Allah. İradenin hamd ve şükürde önemli fonksiyonu olduğunu belirten Mâtürîdî, Allah'ı hamd için tahmid (övgü), tesbih (hikmetleri idrâk yaratılış hikmetlerine uygun davranma), tehlil (bâtlı tasavvurlardan Allah'ı tenzih) ve tekbir (yücelikle Allah'ı niteleme) gibi ifadeler kullanıldığını belirtir. Bunların hepsini kapsayan Elhamdulillah ifadesi, Yaratıcının varlığı, ilmi, kudreti, rahmeti ve hikmetine her türlü saygıya müstehak olduğu hikmetine delâlet eder. Bu sebeple Kur'an'ın ilk cümlesi Allah'a hamd ile başlar. Rabbü'l-âlemin sözü de tüm âlemlerin mülkü ve idare edeni Allah'tan başka hamd ve şükredilecek mabud olmadığı hikmetini anlatır. Asıl nimeti verenin Allah olduğu bilincinde yaratılanların aracılığı ile gelenlere şükür/teşekkür olabilirken hamd ise Allah'a nisbet edilen bir vasıf olduğundan O'ndan başkasına izafesi uygun görülmez. Fâtiha sûresindeki bu hikmet tüm insanlığa fert ve toplum hayatında vefa ve teşekkürün iletişim ve kişilik oluşumunda önemini de gösterebilir. Karakter eğitiminde yaratılmışlara teşekkür etmeyen Allah'a şükretmediği söylenebilir. Kendisindeki nimet ve lütufları ilahî rıza doğrultusunda yaratılış hikmetlerine uygun kullanmanın şükür olduğu öngörüsünde bulunan Mâtürîdî'ye göre Allah'ı yüceltmek sadece "Ya Azim" demekle değil, buyruklarına itaat, yapmakla yükümlü olduğu fiillere sabırla katlanmaktır. Yani senâ, sevgi ve şükür sadece sözle değil eylemlerle olur. Buna göre şükür, kalp, dil/kavlen ve bedenen/fiilen her hal ve durumda yaratıcının nimet ve lütuflarını gönülden sevgi ile razılığın adıdır. Allah'ın verdiği nimetlerin farkındalığı ile bilinçli bir şekilde O'na inanmak, yaratılmışların yararına iyi ve güzel işler yapmaktır.³²

Kâdî, itiraf ve ta'zim olan tehlil, tahmid, takdis ve tesbihi kapsayan şükürü bazen dil ve kalb, bazen de bir takım özel fiillerle kulun yapabileceğini belirtir. Nimetleri ve potansiyel imkânları yerli yerinde kullanma, nimeti vereni unutmama ve isyan etmeme olduğundan kul için şükürün hikmeti, sıhhatli karakter ve inançla hayatını sürdürebilmesidir. Kişi "Hamd âlemlerin rabbi Allah'a âit" diyerek sağlık ve huzur ile Allah'a kul olmaya adım atmış olur. Bu ikrâr âlemlerdeki varlıkları yaratan, yaşatan onların her türlü ihtiyaçlarını gideren Allah'ı anlatır. Senâ ettiği âlemlerin Rabbi Allah'a uyku uyuklama gelmez, O'nun bilgisinden bir şey gizli kalmaz.³³ Allah, göklerin, yerin, doğunun batının ve bu ikisi arasındakilerin Rabbi "Âlemleri terbiye edeni, rızık vereni, yaşatanı" anlamında âlemlerin efendisi, göklerin ve yerin Rabbi denilir. O, dünyanın âhiretin rabbi, hâkimi ve mâlikidir.³⁴ Atomlardan semavî

³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/12-3, 309.

³¹ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 208, 560; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/155-8, 4/423; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.111-2; Emrullah Fatış, *Klasik ve Çağdaş Kelâm Metinleri*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya, 2016, s.47.

³² Mâtürîdî, *Tevhid*, s.119, 278; *Te'vilât*, 1/12-3, 309, 5/7, 13/346, 15/188, 16/234-5.

³³ el-Bakara 2/255; es-Sebe 34/3; Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 5/229 vd; *Şerh*, 1/134 vd, 218, 1/270-1.

³⁴ Tâhâ 20/50; eş-Şuarâ 23-24, 28.

kürelere âlemler akıllara durgunluk veren özellikte evreni yaratan ve yöneten Yaratıcıyı ispatlama delilleri konusunda âlemden Yaratıcıya gitme anlamında âlem delili, kozmolojik, teleolojik, gâye ve nizam delili diye de adlandırılır.³⁵

Âlemler hakkında Mâtürîdî, en isabetli yorum kelâm âlimlerinin âlemler kelimesi ile kastedilenin ‘Yeryüzündeki bütün yaratıkların ve bütün mahlûkatın ismidir’ diye ittifak ettikleri görüştür, der. Tüm varlıkların eylemlerinin asıl gâye ve hikmeti âlemlerin rabbi Allah’a kulluk olduğundan O’nun kendisini âlemlerin Rabbi olarak tanıtmayı bilişsel açıdan kul-Allah ilişkisinde bireyin yaşadığı hayatın önemini anlatır. Mâtürîdî âlemlerin rabbine kulluğu, yaratıkların hallerinden gâfil olmayan, onlara rızık veren, yaşatan, yardım edebilecek bir başka kudretli ve merhametli ilahın bulunmadığı inancı ile hamd ve şükür temelinde kulluğun yapılması olarak te’vil eder.³⁶ Bu, kişinin yalnız olmadığı, Rabbinin kendisini yalnız bırakmayacağı ümit, azim ve güvene kavuşması olabilecektir.³⁷ Kâdî’ye göre kalbini, gözünü ve kulağını işlevsel hale getirmeyip gâfilliğinden dolayı insan kulluğu yapmazsa hem dünya hem de âhirette cehennemi hak eder.³⁸ Yoksa cehennemlik yaratılmış değildir. Firavun ailesinin kendileri için bir düşman ve başlarına dert olacak buluntu bebek Mûsa’yı alması gibi insan derdi, tasayı, eziyeti yani cehennemi ısrarla kendisi alır.³⁹

Kur’an’da yer alan tesbih, takdis, tehlîl, tekbir, zikir, senâ, şükür ve duâlar “Hamd” kapsamında düşünülür. Bu hikmetle olmalı ki Fâtiha sûresi “Hamd” ile başlar, cennet ehlinin sözleri “Hamd” ile son bulur.⁴⁰ Kulun Allah dışındaki hiçbir varlığa ilah statüsünde değer verip sevmemesi hikmetiyle hamdin yalnız O’na âit olmasıdır. Kusur, ihtiyaç ve noksanlıklardan berî Allah, hamde lâyıf, beşer için söz konusu olabilecek her çeşit eksiklik ve nitelikten münezzehtir. Ganî (hiç kimseye muhtaç değil), Hamîd (bizatihi her türlü övgüye layık) ve Samed (her varlık ona muhtaç) Allah’ın yarattığı kulların hamdine ve şükrüne ihtiyacı yok aksine kulların bunlara ihtiyacı vardır.⁴¹

“Elhamdulillah” beyanının arkasında “Allah’a hamdediniz!” şeklinde bir emrin olabileceğini öngören Mâtürîdî, yalnız Allah’a nisbet edilen hamdin insanda bulunan en aziz şey olan aklın da uygun gördüğünü ifade eder.⁴² Kâdî de “Allah’a hamdediniz!” emrinin hazfolduğunu Elhamdulillah ifadesinin yalnız Allah’a hamd ve şükür eğitimi olabileceğini, Allah’ın “İman” dolayısıyla nimet verici olduğundan kulun da Allah’a şükredici olması gerektiğini söyler.⁴³ Allah göklerin ve yerin, âlemlerin rabbi olduğu ikrârının hikmeti, canlıları gerçek anlamda rızıklandıranın kendisi olduğunun anlatımıdır. O, kulların ibadeti ve şükrüne ihtiyaç duymaz. Sınanılan ibadetler ve yükümlülükler kulların kendi çıkarları içindir. Onları yapmamaları halinde ortaya çıkacak zarar ve mahrumiyet kendilerine yönelik ve sorumlu olmaları hikmetine yöneliktir. “Şükrederseniz nimetimi artırırım”⁴⁴ ifadesi Mâtürîdî’ye göre “Tevhid eylemleri ile şükrederseniz yani Allah’ın bir olduğuna, zevk alma, doyma, akıl, yetenek vb. gibi rızık ve nimetleri size Rabbin lütfetiğine inanır bunları yaratılmışların yararına salih, güzel iş ve eylemlerde değerlendirirseniz dünya âhirette daha çok vermekle nimetleri artıracam” demek gibidir. Şükürsüzlük

³⁵ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1991, s.31, 48, 53.

³⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 6, 159, 208-9; *Te’vilât*, 1/13-5, 10/58.

³⁷ Ahmet Abay, “Fâtiha Sûresi ve Şahsiyet İnşası”, *Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. 27, s. 91 vd.

³⁸ el-A’raf, 7/179.

³⁹ el-Kasas, 28/8; Abdülcebbar, *Tenzih*, s. 402.

⁴⁰ Yûnus 10/10.

⁴¹ Lokmân 31/12-14; el-Fâtır 35/15.

⁴² Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 168, 278-9, 352; *Te’vilât*, 1/16-7, 234, 2/23, 5/282.

⁴³ Abdülcebbar, *Tenzih*, s. 9 vd; *Şerh*, 2/366.

⁴⁴ İbrâhîm 14/7.

dert, tasa, elem, acı gibi sıkıntı ve azabı da gerektirir.⁴⁵ Bu tür te'vil bireyin iradesiyle yaptığı eylemleri önemser. Kendisindeki bu değeri ve kapasiteyi hisseden iyi ve güzel ahlâklı insan olmaya gayret eder. Kâdî'ye göre de her nimet ta'zim ve şükür ister. Şükrettikçe de artar. Şükürün ve nankörlüğün kulun kendi yararına ve zararına olması, hayır ve şer gibi yaptığı her şeyin karşılığını görmesi ve her eyleminden sorumlu olmasıdır.⁴⁶

İnsanın kalp, akıl, şuur, karakter ve organların ölçülü ve dengeli yaşamasında hamd ve şükürün önemli fonksiyonu olmalıdır. Bu sebeple âlemlerin Rabbi Allah, kulun nankörlük ve küfrüne razı değil ama şükretmesine razıdır.⁴⁷ Bununla hamd ve şükürde irade ile sorumluluk öne çıkartılır. Şükürsüzlük, nankörlük varlıklar arası iletişimi kesebilir, sosyal hayatta iyilik ve güzelliklerin oluşmasını engelleyebilir. İnsanı psikolojik ümitsizliğe ve karamsarlığa sürükleyebilir. Bir yönüyle de ikrâmda bulunana küçümsemek ve yalanlamak olabileceği gibi ruhî hayatı işlevsiz hale getirmek de olabilir. Bu hikmet kula yönelik olduğu için sınanan kulun irâdesiyle Allah'ın razı olacağı fiilleri içten yapması şükürdür. Şükürün hikmeti; insanın kalp, akıl, şuur, karakter ve organların sağlıklı, estetik, ölçülü, insafli ve dengeli hali sağlamasıdır.⁴⁸

Şükür ancak nimet verilene gerekli olduğu, şükreden de özel olarak kendisine verilen nimeti itiraf ettiğini söyleyen Kâdî, ister başkalarından gelsin nimetlerin âlemlerin rabbi Allah'tan olduğunun ve hamd ile şükürün adl ve tevhid ilkeleri kapsamında kulun bilmesi ve yapması gerekenler arasında sayar. Kulun görevi hayatın her durum ve konumunda şükür ve sabır eylemlerini layıkıyla yapmalıdır, der.⁴⁹ Hamdin âlemlerin rabbi Allah'a olması, O'nun bir ve tek, her şeyin O'nun mülkü olduğuna, âlemde O'ndan başka hiçbir mabudun kullarını rızıklandırma ve yardımda bulunmadığına delâlet eder, O'ndan başka hamde lâyük mabud olmadığını anlatır. Kul için hamd, kendisine faydalı nimetleri, imkân ve yetenekleri asıl veren, lütfeden Allah'ı bilme ve övme iken şükür ise kendisindeki imkân, yetenek, lütf ve nimetleri yaratılış hikmeti ve ilahî rızaya uygun eylemlerle değerlendirmek şeklinde düşünülebilir.

3. RAHMÂNÜ'R-RAHÎM ALLAH TASAVVURU

Fâtiha'da "Rahmânü'r-Rahîm" isim ve sıfatı ile (vav ayırımı yapılmadan) biri ötekinden daha ileri derecede ince, yufka, rakik, merhamet ve sevgi sahibi Allah tasavvuru sunulur. Mâtürîdî, bunun sınırsız ilahî rahmetin her şeyi kuşatması ve varlıkları kapsaması anlamına geldiğini belirterek Fâtiha'daki hikmetlerin tüm insanlık için olduğunu delillendirir. Rahmân ismi her varlığa acıma ve merhameti, Rahîm ismi ise daha çok âhirete yönelik kendisine güvenenleri acıma, merhamet ve bağışı ifade eder. Rab ismi ile "Sonsuz merhametiyle lütf ve ihsanda bulunan Allah âlemlerin merhametle Rabbi yani eğiticisi" denilir. Rahmân zatî, Rahîm ise fiilî isimdir. Rahmân ismine sadece Allah lâyük olduğundan başkası onunla isimlendirilemez, Rahîm ise Allah'tan başkasına isim olarak verilebilir. Allah kendisinin Rahmân olduğunu açıklamasının hikmeti, insanların O'nun rahmetini arzulayıp O'nu bilmeye marifetullaha koşuşmaları için olmalıdır.⁵⁰

Kâdî, Rahmân ve Rahîm'in tekraren gelmesini istiâne, şükürün te'kidi ve eğitimi olarak görür. Her alanda kendini eğitmesi, geliştirmesi ve sıkıntılarını diğer insanlarla birlikte aşabilme konusunda eğitim

⁴⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 215; *Te'vilât*, 1/309-310, 11/227-8, 7/21, 462-3, 12/305, 17/21, 299, 315.

⁴⁶ Abdülcebbâr, *Şerh*, 1/134 vd, 218; *Müteşâbih*, s. 517.

⁴⁷ el-Bakara 2/286; el-İsrâ 17/15; ez-Zümer 39/7; el-Zilzâl 99/7-8.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.215; *Te'vilât*, 1/309-310, 11/227-8, 7/21, 462-3, 12/305, 17/299, 315.

⁴⁹ Abdülcebbâr, *Şerh*, 1/134 vd, 218; *Müteşâbih*, s. 517.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 15-6, 70, 81; *Te'vilât*, 1/15-6, 237-8, 292, 2/388, 411, 5/95, 8/377-8, 17/21.

olur. Rahmân'dan başka birinin büyük nimetleri kula veremeyeceğini Rahîm ise takdir edilen farklı rahmet ve nimetin çokluğunu mübalağa için olmalıdır. Allah, Rahmân, Rahîm aynı şekilde Âlim, Kadirdir. O, birçok sıfatı olan tek zâttır.⁵¹ Fâtiha sûresinde Rahmân ve Rahîm isimleri Allah-âlem ilişkisine ışık tutması, zihinlerde tutarlı bir Allah tasavvuru ve tevhid oluşması hikmetiyle olmalıdır. Allah'ın en güzel isimleri ile kulun Allah'a inanıp O'nu sevmesi, yarattığı varlıklara sevgi, hoşgörü ve merhametle davranması, hata ve kusurları bağışlaması, kardeşliği, her şeyde âdil ve merhametli olmasını telkin eden insanî karakter oluşturmayı hedeflediği de söylenebilir.

4. DİN GÜNÜNÜN MÂLİKİ

Fâtiha sûresinde "Din gününün mâliki"⁵² ile irâde ile yapılan her bir eylemin hesabının görüleceği, karşılık verileceği âhret kastedilir. Kur'an'da geçen din günü aynı şekilde yorumlanır.⁵³ Melik veya mâlik, elinin altında tek başına tasarruf eden, sahip, efendi demektir.⁵⁴ Dünyada çeşitli etkenler sebebiyle kullar tarafından ifa edilemeyen adâletin kıyamette gerçekleşip zâlimlere ve gaddarlara boyun eğdirilen gün olmasıdır. Allah'ın kendisini din gününün mâliki diyerek nitelemesinin hikmeti; o gün mülkünde hiç kimseyi kendisine ortaklığını nefyetmesidir. Dünyada mülkte ortaklığa yeltenenler olabilir. Ama o günde mülkün yalnız Allah'a âitliği böyle bir nitelemeyi hikmetli kılar. Mâtürîdî ile Kâdî'ye göre dünya meliklerinden istenilen en belirgin özellik "Adâlet" olduğundan mutlak âdil ve kudretli Allah'ın melikliği ile kastedilen ilahî adâletin gerçekleşmesi, her türlü hakların hesaplaşılması, Allah'ın zâlimlerden mazlumların hakkını ve intikâmını alması, geçici melikliklerin yaptığı eylemlerinin en ince ayrıntısına kadar sorgulanmasıdır. Hakların dünyada alınmazsa âhirette mutlaka alınacağı zihinlere yerleştirilir. Bu inançla yani sorgulanma ve hesaplaşma şuuru ile dünya hayatı anlaşılan, eylemlerinden sorumlu olduğu hissi değerler eğitimi açısından etkili olur. Kişinin kazandığı iyiliğin kendi yararına kötülüğün de kendi zararına olması, hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmemesi, yapılan şükür ve nankörlüğün kula âit olması, küçük bile olsa iyilik veya kötülük yapanın karşılığını mutlak bir sûrette göreceği gerçeği,⁵⁵ Mâlikü'l-Mülk Allah'ın hikmet ve adâletini duyu ve duygulara hissettirmesidir. Bu hikmet, gelecekle ilgili mizan, hesap sahnesini daha gerçekleşmeden basîret ve firâsetle görebilmeyi, kendini hesaba çekebilmeyi, dünyada iken takvâ halleriyle insanı yaşatmayı hedefler. Bir yönüyle gayba imanın değerini öğretir. Asıl iman, gayba yani duyular ötesini görünen âlemden bir şeye benzetme, kıyas, istidlâl yapmak sûretiyle hüküm verme ve kavrama yöntemiyle Allah, melekler, âhret, mizan ve mahşer gibi gaybî hakikatlere olur.⁵⁶

Âhret hayatına âit Mâlik denilmesi Mâtürîdî'ye göre Allah'ın isim ve sıfatlarının ezelf-ebedî oluşunun da bir delilidir. Dünya melikleri ile sadece isim benzerliği olduğunu mutlak mâlikliğin uluhiyyet, rububiyet ve hâkimiyet açısından sadece Allah'a nisbeti tenzihî açıdan uygun olmalıdır.⁵⁷ Kâdî'ye göre yeryüzü O'nun kabzasında, gökler O'nun kudret eliyle dürüleceğinden her şey O'nun

⁵¹ Abdülcebbar, *Tenzih*, s. 8-10; *Tesbitü Delâilî'n-Nübüvve / Mu'cizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. M. Şerif Eroğlu - Ömer Aydın, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, s.190.

⁵² el-Fâtiha, 1/4.

⁵³ en-Nûr 24/25; el-Müddesir 74/46.

⁵⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s.1009 vd; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/491-3.

⁵⁵ el-Bakara 2/286; el-İsrâ 17/15; el-Fâtır 35/18; Lokman 31/33; el-Zilzâl 99/7.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/17-8, 31-2, 2/278, 419-420, 423, 4/227, 6/312, 10/74, 15/94, 17/399; Abdülcebbar, *Müteşâbih*, s. 9-10; *Tenzih*, s. 112 vd; *el-Muğni*, 5/204-6, 244-9; *Şerh*, 1/158, 250-1, 270-1, 292-4.

⁵⁷ Mâtürîdî, melikü'l-emlak/melikler meliki gibi sadece Allah'ın olması gereken isimlerin kula verilmesinin ilahî tenzih açısından uygun olmadığını söyler. Bu görüşünü bazı hadis rivâyetlerine dayandırır: "Allah katında en kötü isim Melikü'l-emlak, kıyamet gününde Allah'ın en fazla gazap edeceği kimse Melikü'l-emlak adını alandır. Allah'tan başka melik yoktur" Buhârî, "Edeb" 114; Müslim, "Âdâb" 20-21; Ahmet Ak, *Matürîdî ve Mâtürîdilik*, Bayrak Matbası, İstanbul, 2008, s. 84; Osman Selim, *Mâtürîdî'de Politik Teoloji Din-Siyaset İlişkileri ve Yönetim İlkeleri*, KDY Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 31-2.

mülkü ve gerçek mâlikidir. Allah ezelde de Kadîr idi şimdi de Kadîr'dir sonsuza kadar da öyle olmaya devam edecektir.⁵⁸

İyiliğin karşılığı ve mükâfatı huzur, esenlik, mutluluk ve cennet, kötülüğün karşılığı ise huzursuzluk, sefâlet, azap ve cehennem olduğu hikmeti ile Fâtiha'da geçen "Din gününün mâliki" ifadesi; âhireti, mizanı, kul haklarıyla ilgili hesaplaşmayı, dünyada yapılan her şeyin karşılığını tam alacağı ilahî adâleti, sorumluluk bilinci takvâ ile kulluğun önemini, dünyanın âhiretin tarlası olduğu hikmetini beşeriyete sunduğu söylenebilir.

5. KULLUKTA TEVHİD

Fâtiha'da "Yalnız Sana kulluk ederiz"⁵⁹ ifadesi Mâtürîdî'ye göre Allah'ın yüceliği karşısında saygıdan ürperiş, sığınma, sevgi ve itaat olan tevhidi anlatır. Kullukta tevhid ümit ve korku ile boyun eğip yakarmayı gerektirdiğinden Allah'ı tek mabud tanıyan hiçbir şeyi O'na ortak koşmadan kulluk yaptığında İslâm'ın tevhid ilkesini de uygulamış olur.⁶⁰ Fâtiha'da anlatılan Allah'a kul olmak Kâdî'ye göre fiili özgürce yapanın kulun kendisi olduğunun en önemli delillerindendir. İnsan Fâtiha ile başkasına değil bir ve tek Allah'a kulluk edeceğine söz verir, filinin seçicisi ve fâilinin kendisinden başkası olmadığını ikrâr eder.⁶¹ Dünya âhiret mutluluğunun reçetesi olan tevhid, hiçbir şeyin O'nun dengi ve benzeri olmadığı, övgü ve ibadete en lâyık yegâne varlığın Allah olduğu hikmetine dayanır.⁶² Ta'zim ve ibadet, Allah'a sevgi ve saygının zirvesi olduğundan başkasına kulluk ihtimâli tevhidi zedeler. Çünkü tevhid önce zihinde, ardından da yaşam biçimlerini şekillendiren bir inançtır.⁶³

Fâtiha sûresi, Elest Bezmî'ndeki⁶⁴ kulluk sözleşmesini de içerir. Yani hilkat (fitrî yaratılış) ve risâlet (ilahî buyruklara uyanlara karşılık) ahdi her an tazelenir. İbn Abbas'ın (ö. 68/687) "Kur'an'daki ibadet kelimeleri tevhidi anlatır" sözünü delil alan Mâtürîdî, "Kul ibadet türü eylemlerinde Allah'ı tek mabud tanınması, hiç kimseyi şirk koşmadan kulluğu Allah'a münhasır kılmasıyla tevhidi uygulamış, imanı da tazelenmiş olur"⁶⁵ der. İnsan ilahî rızaya uygun eylemlerle sırat-ı müstakîm üzere kalır, dalâlet türü eylemlerden uzaklaşır.

Tevhidin zıddı şirk büyük bir zulüm olduğundan insanı her yönüyle felce uğratar. Allah katına yaklaştırmaya aracı olsun diye yaratılmışlara ibâdet türü eylemler şirk kategorisinde sayılır. Zâtı, sıfatları veya fiillerinde Allah'a ortaklık şirk türü eylemlere girer ve kul kendi psikolojisinin sağlığı için her an bunlardan kaçınması istenir.⁶⁶ Şirkin büyük bir günah, cürüm ve zülüm olduğunu akıl, his ve duyguların idrâki hikmetine yönelik Kur'an'da şirk için gökler bile çatlayacak, yer tam ortasından yarılacak, dağlar paramparça olacak gibi benzetmeler yapılır. Müşrik, gökten düşüp parçalanan, kuşların yemek için yarıştığı yahut rüzgârın uzak ıssız bir yere sürüklediği değersiz nesnelere farksızdır.⁶⁷ Bu tür benzetmeler şirkin bireyin kalbî yetilerinin işlevsiz, hayatta ölü gibi duyarsız, kötü, eylemlerinin duyu

⁵⁸ ez-Zümer, 39/67; Kâdî, *Müteşâbih*, s.598; *el-Muğnî*, 5/151 vd. 206; *el-Muhtasar*, s.210; *Şerh*, 1/250-1.

⁵⁹ el-Fâtiha 1/5.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/19; 3/216, 16/126.

⁶¹ Abdülcebbar, *Müteşâbih*, 112-3.

⁶² el-Bakara 2/62, 82; en-Nisâ 4/57; Yûnus 10/64; eş-Şûra 42/11; el-Hasr 59/22; İhlâs 112/4.

⁶³ Şaban Ali Düzgün, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", *Kelâm Araştırmaları*, 2005, c.3, sy. 1, s. 20.

⁶⁴ Farsça "Sohbet Meclisi" anlamındaki bezm ile Arapça'da "Ben değil miyim?" mânasında "Elestü"den oluşan bezm-i elest, A'râf sûresi 7/172. âyeti delil alınarak Allah ile insanlar arasında yapıldığı kabul edilen sözleşme için kullanılan bir tabirdir. Allah ile kul arasında olduğu varsayılan bu sözleşme her insanın akıl ve bulûğ çağına geldiğinde ilahî buyruklara muhataplığı ve sorumluluğu kabul etmesi denilebilir.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 43-4; *Te'vilât*, 1/19, 66, 110-1, 2/152, 156.

⁶⁶ Yûnus 10/18; ez-Zümer 39/3.

⁶⁷ Meryem 19/90; el-Hac 22/31.

ve duygular yoluyla anlatımı olmalıdır. Gökten düşen bir şeyde hayır kalmaz, kendi nefinden hayır görmez. Müşrik de yaptığı güzel işlerden kötü niyet ve itikadı sebebiyle hiç yararlanamaz.⁶⁸ Bu hikmetle ‘Şirk amelleri iptal eder’⁶⁹ denilir. Şirkin büyük bir zulüm olmasını, şirk türü eylemlerin fert ve toplum hayatına verdiği zararları da ifade edebilir.⁷⁰

İnsanın kalp, dil ve eylemlerinde hamd ve şükürü terkedip büyük bir şükürsüzlük, nankörlük ve zulüm şirk düşmemesi yönünde örnekendirme ve kıssalarla uyarılır.⁷¹ Birey, aklını kullanarak nefisini/enfûsî ve afâkî âlemi gözlemlediğinde tevhid delillerini idrâk ile şirk halleri ve eylemlerden uzaklaşması önerilir. Mâtürîdî’ye göre kullukta tevhid, insanın yaratılış hikmeti olup birçok şeye muhtaç yaratılmasının itirafı, her konuda yardımı yalnız Allah’tan istemenin adıdır. Zorlukların üstesinden gelebilmek, dalâlete düşmeden ve ilahî gazaba uğramadan sırat-ı müstakim’de metanet ve sabırla her an Rabbin rızasına uygun eylemler yapmaya azimle yönelmek, huzur ve mutluluk içinde şükür halleriyle yaşamak demektir.⁷²

Fâtiha’da geçen “Yalnız Sana kulluk ederiz” ifadesinin hikmet ve eğitim açısından önemine vurgu yapan Kâdî’ye göre, kulun kadîm Allah’ı lâıyk sıfatlarla tevhid üzere bilmesi ve şükretmesi gerektiği gibi bu niteliklerden Allah’a atfedilmesi câiz olup, olmayanların bilinmesinin kulun sorumluluğunda olmasıdır. Kişi başkasına değil yalnızca Allah’a kulluğu kendine telkin eder ve kendisine söz verir. O’na saygıdan dolayı ürperiş, sığınma, teslimiyet, itaat, hamd ve şükür gibi eylemler yapmayı diler. Yarattıklarının rızıklarını lütfeden, canlılıklarını sürdüren, iyilik ve kötülükle terbiye eden, hatalarını merhametiyle affeden, kulluk edilecek yegâne rab, evrende kudret ve hüküm sahibi hükümrânlığında bir ve tek olduğunun bilinmesi ve idrâki demektir.⁷³ Fâtiha sûresindeki hikmetler ile her insan, lütuf ve nimetin yol açacağı riyâ, kibir, nankörlük, şımarıklık ve azgınlıktan, başa gelen zorluk ve musibetlere sabırsızlık ve isyan gibi hallerden psikolojik güç ve motivasyonun sağlıklı ve güçlü olması hikmetiyle her an yalnız Allah’a kulluk etmek ve yalnız O’ndan yardım dilemek durumundadır.

6. YARDIM DİLEMEDE TEVHİD

Fâtiha’daki “Yalnız Senden yardım dileriz”⁷⁴ ifadesi insanın din ve dünya ile ilgili tüm ihtiyaçları için Yaratıcıya muhtaç olduğu hikmetini anlatır. Yaratılmışlar âlemlerin Rabbi Allah’a muhtaç, O ise Ganî, Samed ve Hamîd yani bizatihi övgüye lâyıktır.⁷⁵ Mâtürîdî’ye göre insan sıkıntılı durumlardan kurtulmak, kötü durumlara maruz kalmamak, mutlu ve huzurlu olmak için Allah’ı, hükümlerini hatırlar (zikir), aczini, hata ve kusurunu içten itiraf eder (tövbe), O’na sığınır (istiâze), O’ndan yardım ister (istiâne). Nebiler ve salih kulların uygulaması gibi mü’minin özelliği yaratılış kanunlarına uymak sûretiyle iyiliklere nâil olup kötülüklerden kaçınmaktır. Hayatın her ânında kulun imânî, ahlâkî davranışlar sergilemesi, göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa kötülüğe yönelten nefsiyle şeytanî kötü istek ve arzularla baş başa kalmama, günaha girmemede azm ve niyetini Yaratıcıya iletmesidir. Mü’min herhangi bir yaratıktan, sadece Allah’ın takdir ettiği belâlardan birinin kendisine gelmesine O’nun tarafından sebep kılınması açısından endişe eder, tedbirlerini buna göre alır. Allah’ın kendisine

⁶⁸ Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi’l-Kur’ani’l-Kerim / Kur’an Terimleri Sözlüğü*, çev. Beşir Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul, 2004, s.118-9.

⁶⁹ el-Bakara 2/262-264; el-Mâide 5/5; el-A’râf 7/147; ez-Zümer 39/65; Muhammed 47/33; el-Hucurât 49/2.

⁷⁰ el-Bakara 2/214; Lokman 31/13; Mâtürîdî, *Tevhid*, s.138-9, 169, 170; *Te’vilât*, 2/23, 7/371, 11/346.

⁷¹ Osman Selim, *Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar’a Göre Şirk ve İman*, KDY Yayıncılık, İstanbul, 2021, s.24.

⁷² Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 6, 138-9, 169, 170, 543; *Te’vilât*, 2/14, 23, 4/227, 5/8, 8/274-5, 12/367-8, 15/316-9.

⁷³ Abdülcebbar, *Şerh*, 1/210-1; *el-Muhtasar fi Usulî’l-Din*, nşr. Muhammed Ammara, Darü’l-Hilâl, Kahire, 1971, s. 226; *el-Muğnî*, 6(2)/149-150.

⁷⁴ el-Fâtiha 1/5.

⁷⁵ el-Fâtır 35/15.

lütfedeceği bir nimeti için kulunu vesile kılmasını umar. Allah duâları işitir, karşılık verir. Kul acziyet ve içtenlikle Allah'a yalvarır.⁷⁶ Bunlar Allah'tan yardım dilemede tevhid ilkesinin nasıllığını anlatır gibidir.⁷⁷

Allah'tan başka biri veya nesneden bir ilah gibi medet, istiâne, yardım veya zararı defetmesini istemek; “*Allah, sana zarar dokundurursa hiç kimse onu gideremez, eğer hayır ihsân ederse O, her şeye Kadîrdir*”⁷⁸ âyetine göre tevhide ters kabul edilebilir. Allah'tan başka bir varlığın kendisine ilah gibi yardım edeceğini kabul etmek hükümranlık ve hâkimiyet şirki de olabilir. Sıkıntı, sevinç, darlık ve genişlik gibi psikolojik hallerde Allah'a dayanmak ve güvenmek tevekkül çerçevesinde imanlı kalbin niteliğidir.⁷⁹ “Yalnız Senden yardım dileriz” denilmesinde kulun, Allah'ın yardımını talep ve arzusu ile sebeplerle sakınmak yaratılanların mutad hali sonucu Allah'a havale ile ona güvenmek vardır. Sünnetullah gereği korunma ve yardım gibi işlerin sebeplerle olduğu ilkesini Mâtürîdî, kulun tuttuğu yolun amacına ulaşması ve arzusunu gerçekleştirme için bir vasıta kılmasını Allah'tan ümitle beklemek gibi kullara âit işler ve uğraşların bu tevhid çizgisi üzerine seyrettiği görüşündedir. Bunun, insanın atâlet ve cehâlete sürükleyen anlayışlara düşmemek için sadece dille kulluğu ve yardım istemenin yetmediği ilim ve akıl ışığında sebeplere şartlara uygun eylemlerin (fiilî duânın) dünyada geçerli olmasıdır. Sözlü ve fiili duâ ile yardım istenmeye gerçek anlamda lâyük Allah'tır. Kulların O'nun dışında el açtıkları hiçbir isteğini ilah gibi karşılayamaz. Onlar ancak ağzına gelsin diye parmaklarını açıp iki avucuyla suyu tutmaya çalışan kimse gibi -hâlbuki bu şekilde su, asla onun ağzına gelmez- Allah dışında yardım istekleri hep boşa gider.⁸⁰ “Allah'ı hakkıyla takdir edemeyen yaratılmışları şefaathçi edinir, ilah gibi onlardan yardım bekler” diyen Kâdî; renk, şekil, sağlık ve yaşamak gibi zarûrî iş ve eylemlerde istiâne olamayacağını, kulun niyet ve iradesiyle yapabileceği ibadet, başarı ve yaşama için Allah'tan yardım istenebileceğini söyler. Bu görüşünü, kulun yaşaması şartlarının oluşturmasını Allah'a vacip olduğu tezine dayandırır. Allah'tan başka bir varlığa ilah gibi duâ ve yardım isteği iman ve tevhid niteliği değildir, mü'minin Allah'tan başkasına ilah gibi değer ve ibadet etmemesi gerekir. Kâdî'ye göre kulun “Yalnız Sana kulluk eder ve sadece Senden yardım isteriz” ikrârı “Allah'tan başka ilah yoktur” ifadesi gibi tevhidi hatırlamasıdır. Önceden kendisinde yaratılan ibadet gücü, kudreti ve sabrı istemesi de değil, her şeyden çok Allah'ı sevdiği için itaati, ibadeti iradesiyle yapmayı istemesidir.⁸¹

İstimdâd, istiâne, duâ, medet vb. gibi kelimelerle ifade edilen yardımın yalnız Allah'tan istenmesi O'na saygı ve bağlılığın bir göstergesi sayılabilir. İnsanların sadece Allah'a sığınıp her türlü talebi doğrudan doğruya O'na iletmeleri imanî bir nitelik, Allah'tan başkasından medet ummaya kalkışmak, cehâlet ve nankörlük görülebilir. Fâtiha'da tevhid temelinde Rab, Rahmân, Rahîm, Mâlik gibi isim ve sıfatlarıyla yalnız Allah'tan yardım isteme hikmeti vardır. Aracılar olsa da asıl yardım edecek yegâne varlığın âlemlerin Rabbi Allah olmasıdır. İhtiyaç sahibi olarak yaratılan insan yardımsız da yaşayamaz. Allah'tan başkasına kul olmak, yaratılmışlara ibadet ve istiânede bulunmak, Yaratıcıya yapılan büyük zulüm olduğu gibi birçok yaratıktan üstün ve şerefli kılınan⁸² insanın ontolojik varlığına da büyük bir haksızlık kabul edilebilir. Allah'ın duâları işittiği, onlara icabet ettiği, darda kalanları her türlü sıkıntı ve

⁷⁶ el-Bakara 2/186; el-En'âm 6/43; el-A'râf 7/55; el-Furkân 25/77; el-Mü'min 40/60.

⁷⁷ Mâtürîdî *Te'vilât*, 1/7-19, 36, 95, 2/444, 5/26-7, 8/191, 11/339.

⁷⁸ el-En'âm 6/17.

⁷⁹ Sabri Yılmaz - Ali Kürşat Turgut, “İslâm Kelâmı ve Felsefesi Açısından Duâ: Mâtürîdî ve Âmirî Örneği”, *Beytülhikme*, 2021, c.11, sy.3, s.1232.

⁸⁰ er-Ra'd 13/14; Mâtürîdî *Te'vilât*, 1/7-19, 36, 95, 2/444, 5/26-7, 8/191, 11/339, 15/55-7.

⁸¹ Abdülcebbar, *Müteşâbih*, s.113 vd.

⁸² el-İsrâ 17/70; Lokmân 31/13; Sa'd 38/72.

felâketten kurtaracağı, Allah'tan başka varlıklara duâ etmenin tevhidî ihlâl edeceği Kur'an'da bildirilir.⁸³ Kişi huzura, mutluluğa ve üstün ahlakî erdeme ulaşmayı sadece âlemlerin Rabbinden yardım istemek, O'na kul olmak ve ilahî rızaya uygun yararlı eylemler yapmak yani Allah'a sığınma, yaratılış kanunlarına uyma, kötülüklerden kaçınma ve iyilikleri irâdesiyle yapmasıyla elde edebilir. Akılsızlık ve tecrübesizlikten kaynaklanan hataları başkalarına veya Allah'a atma yani ilahî takdire sığınma reddedilir, elçilerin dilinden "Uğursuzluğunuz kendinizden; size dokunan her bir musibet kendi irade ve gücünüzle yaptıklarınızdan" denilir.⁸⁴

Fâtiha sûresinde hidâyete ulaşmak ve dalâlete sapmaktan kaçınmada fertlerden oluşan toplumun ortak iradesi ile olduğu hikmeti de vardır. Hamd, şükür, istiâne, hidâyet ve dalâlet gibi unsurlar fert olarak önemli olduğu gibi bazen toplumsal olarak da gerekli olabilmektedir. Mâtürîdî, iyilikleri iradeleriyle hayata geçirebilme, kötülükleri engel olabilmeye toplumun ortak akıl ile olma imkânını Fâtiha'da duâ ve isteklerin çoğul ifadesinin işaret ettiğini belirtir. Toplum kendi halini değiştirmedikçe Allah'ın onların hallerini değiştirmedikleri sosyolojik kuralı⁸⁵ kula toplumsal sorumluluğu telkin eder. Toplumdaki fertlerin iyilik ve kötülükleri kendilerinin özgür hür irâde ve ihtiyarlarıyla seçebilmesinin ve toplumdaki hallerin iyi ya da kötü yönde değişimin ortak akıl ve ortak irâde ile olabileceğinin de bir kanıtıdır. Hayatta iyiliklerin yapılabilmesi ve kötülüklerin engellenmesinde birlikte topluca hareketin derecesi daha kuvvetlidir, denilebilir. Söz gelimi her dönem ve devirde olabilecek Ye'cûc ve Me'cûc gibi zâlim toplulukların zararlarından ortak akıl, irade, toplumsal yardımlaşma ve dayanışma ile engel olunabilir. Kötülüklerle karşı halk ile yönetim erkinin birlikte dayanışması sonucu Zülkarneyn seddi ile korunulmuştur.⁸⁶ Bu hikmet deprem, sel, salgın hastalıklar vb. gibi hallerde halk ve yönetim erkinin birlikteliğinin önemini vurgular. Fertler iyilikleri özgür irâdeleriyle hayata geçirebilme, kötülüklerle engel olabilmeye toplumun ortak irâde, niyet ve akılların sebep ve imkânlarla birlikte ifa ile olabilmesidir. Tek kişinin gücü ile toplumsal birlikteliklerin gücü aynı olmaz. İyiliklerde sosyal yardımlaşma emredilirken günah ve haksızlıklarda yasaklanması⁸⁷ bu hikmete yönelik olmalıdır.⁸⁸ Kâdî'ye göre *emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker*'in hikmeti, fert ve toplum hayatında mârufu (selim aklın ve dinin uygun gördüğü, vicdanın da onayladığı güzel ve iyi şeyleri) kaybetmemek ve münkerin sosyal hayatta vukûunu önlemek olduğu söylenebilir.⁸⁹

İmân ve tevhid ehli kul, her işi ve eyleminde yaratılış kanunları âdetullah denilen sebepleri gerçekleştirme yoluna gider, sonra da her türlü yardımı Allah'tan ister, O'na güvenir ve dayanır. Gücü nisbetinde yaratılış kanunları ve sebepler adına her şeyi yerine getirir, sonucunu metânetle karşılar. İnkâr eden kalp gibi ümitsiz olmaz.⁹⁰ Sonsuz merhamet ve hikmet sahibi Allah, sırat-ı müstakîm'de yürüyenlere merhamet edeceğini onlara gazap etmeyeceğini bildirir. Nimet olarak verdiği ve lütfettiği imân ve tevhid yolunda ayaklarının kaymaması için azim, sabır, sebat ve metanet gücü de verir. Bu inanç kulun sağlıklı psikolojik yapı ile güven, huzur ve mutluluk içinde yaşamasını da sağlayabilir. Allah'tan yardım isteği; her konumda akıl yürütmesi, zararlı canlılar, gözle görünmeyen mikrop, cin ve şeytanların hile, tuzak ve zararlarına karşı fiilî ve kavli duâ ile tevhid, iman üzere akıl, ilim ve sebepler

⁸³ el-En'âm 6/63; el-A'râf 7/128; Yûnus 10/106; el-Cin 72/20.

⁸⁴ Yâsîn, 36/19; eş-Şûra, 42/30; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/338-9, 12/67 vd; Abdülcebbar, *Tenzih*, s. 413; *Şerh*, 1/366, 2/138; *Delâil*, s. 350.

⁸⁵ el-Enfâl 8/53; er-Ra'd 13/11; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/35, 207-8, 284, 6/461, 7/398-9, 15/135.

⁸⁶ el-Kehf, 18/94-97.

⁸⁷ el-Mâide 5/2.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/16, 19, 2/235, 423, 13/379, 14, 232; Osman Oral, "Mâtürîdî'de Zülkarneyn Prototipi ve Kıssasının Hikmetleri", *International Social Sciences Studies Journal*, 2020, c.6, sy.59, s.1259.

⁸⁹ Abdülcebbar, *Şerh*, 1/242, 2/677 vd.

⁹⁰ Yûsuf 12/87; el-Hicr 15/56; er-Rûm 30/36.

çerçevesinde dikkatli, uyanık ve teyakkuzda bulunma irâde ve güç talep etmesidir. Mâtürîdî'ye göre kul “Yalnız Senden yardım dileriz” demekle din ve dünya ile ilgili tüm ihtiyaçları için Allah’a muhtaç olduğu hikmetini hatırlar. Vefa hissiyle içtenlikle O’na yalvarır. Çünkü varlıklar hayatlarını devam ettirebilmek için âlemlerin rabbi Allah’a gerçek anlamda muhtaçtırlar.⁹¹

Allah’ın kul için hayatı aslah yani dini açıdan en elverişli ortamı ve nimetleri kula verdiği ve yarattığı tezine Mâtürîdî, Fâtiha sûresi bağlamında karşı çıkar. Kâdî'ye göre “Yalnız Senden yardım dileriz” duâsı ile kulun Allah’tan yardım istemesi doğru görülmez. Sorumluluk için gerekli imkânlar kendisine önceden verildiğinden bunlardan bir tanesi bile Allah nezdinde kaldığında kulun mükellef tutulması câiz olmaz.⁹² Önceden verilmiş bir şeyi kulun istemesi ilahî lütfu gizlemesi anlamına gelir ki bu da nimete karşı nankörlüktür. Allah hakkında bu şekilde bir düşünce ve zan taşımanın uluhiyyetin tenzihî açısından uygun olmadığını söyleyen Mâtürîdî, bu anlayışa göre kulun istediği şey Allah’ın lütfu kapsamında bulunmuş olabilir, fakat Allah tamamını kula vermemiş ya da kulda bulunmamış da olabilir. İkinci durumda onu istemek Mu’tezilî düşünceye göre Allah’la alay etme anlamına gelir, der. Mâtürîdî'ye göre böyle bir durumda Mu’tezile fikri temelinden yıkılır. Çünkü bu düşünceye göre din açısından kul için yararlı bir şeye -yani aslah prensibine göre- sahip olup onu vermediği halde kişiyi mükellef tutması Allah için mümkün görülmez. Ya da nezdinde bulunan imkânı kuluna vermemesi Allah için câiz olmaz. Buna göre kulun “Yalnız Senden yardım dileriz” demesi “Allahım! Bana haksızlık etme!” mânasına gelir. Bu görüşü savunan Kâdî'ye göre böyle kişiye gereken şey tövbe istiğfar edip yeniden Müslüman olmasıdır.⁹³

İman ehline Allah’ın rahmet, nimet ve lütf vermesini, inkâr ehline adâletsizlik olacağı teziyle vermeyeceği görüşünü reddeden Mâtürîdî, Allah’tan yardım isteyen herkes O’nun yardımı geldiği takdirde başarısız duruma düşmeyeceği ve O’nun koruması ile hidâyetten ayrılmayacağında kesin bir kanaat ve gönül huzuru içindedir. Ne var ki Mu’tezilî anlayışa göre böyle bir lütufta bulunma imkânı Allah katında yoktur. Allah imanı gönüllere vermek, sevdirmek, inkârı da çirkin göstermekle⁹⁴ aslında kullara büyük bir lütufta bulunur.⁹⁵ Yalnız Allah’a kulluk ile yardım isteme Kâdî'de sanki Allah nimetlerine karşı nankör davranmayı, onları gizlemeyi ve problem çıkarmak için istemeyi emretmiş gibidir. Adâlet ve hikmet prensibi gereği “Allah’ın sadece mü’minlerden birine has olan herhangi bir lütfu ve nimeti söz konusu değil nimet ve lütuflar tüm kâfirlere de verilmesi gerekir” görüşünü de Mâtürîdî kabul etmez. Aynı şekilde “Allah’ın her kula âdil ve eşit davrandığı, Allah’ın insana olan lütfu mutlaka dini açıdan en elverişli olanı vermesi gereği Allah’ın rızasına uygun düşen davranış biçimi şeklinde beyan etmeleriyle olur” tarzı görüşü de tutarsız bulur. Her konuda kulun lehine olanı yaratmasının Allah’a vacip olduğu görüşüne göre ilahî lütuflarda mü’minlere has bir ayırımı gidilmez. Mâtürîdî'ye göre her türlü sapkınlıktan ve Allah’ın gazabını celbeden davranışlardan Allah’a sığınılmasında -kurtuluş ve ebedî selâmete ermek ancak Allah’ın yardımıyla mümkün olduğundan- aslah telakkisinin reddi vardır. Başarı ve yardım sebeplerini yerine getirdikten sonra kulun nimet ve lütf olarak Allah’tan “*Nimet verdiklerinin yoluna yönelt! Yalnız Sana kulluk eder yalnız Senden yardım dileriz*” isteğinin fiili karşılığı takvâ ile kulluk yani ilahî rıza doğrultusunda eylemler yapmak olmalıdır. Kulun özgür irâdesi ve aklıyla seçtiği imanı, Rahmân Allah’ın lütf ve rahmet olarak

⁹¹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/16, 19, 2/235, 423, 13/379, 14, 232.

⁹² Hüseyin Maraz, “Mu’tezile’nin Duâ Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c.16, sy. 32, s. 693 vd.

⁹³ Abdülcebbâr, *Muğni*, 5/248 vd, 11/91-3, 13/413-4, 14/55, 61; *Müteşâbih*, s. 112; *Şerh*, 1/354, 362, 2/720-2.

⁹⁴ el-Hucurât 49/7, 17.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/19-20, 11/352, 13/168.

nitelendirip gönüllerde sevgi ve merhamet yarattığını⁹⁶ belirten Mâtürîdî'ye göre Allah'ın iman etmeyeceğini mutlak ilmiyle bildiğine hidâyeti vermemesi adâletsizlik ve hikmetsizlik değildir. Hidâyeti özgür iradesiyle isteyene Allah imanı lütfeder, dalâleti isteyene de Allah sınırsız adâleti, hikmeti ve kudreti gereği dalâleti verir. İnsanın fiili; *işlevsel akıl*, *niyet* ve *iradesi* iken, Allah'ın fiili de *iman*, *nimet*, *ihsan*, *lütuf* ve *rahmeti*'dir. Kendisine güvenen kuluna Allah'ın yardımı, nimet ve rahmet lütfü, adâletsizlik ve hikmetsizlik değil aksine ilahî adâlet ve hikmetinin bir gereğidir. Allah kullarına asla zulmetmez. Gerçekte ise kullar kendi kendilerine zulmederler.⁹⁷

7. NİMET VERİLENLERİN YOLU SIRAT-I MUSTAKÎM'E HİDÂYET

Fâtiha sûresinde nimet verilenlerin yolu sırat-ı müstakîm'e hidâyet⁹⁸ isteği vardır. Hedefe ulaştıran dosdoğru hak yolu, gazaba uğrayanlar ile dalâlete saplananların değil, Allah'ın nimet verdiği elçiler, doğru-dürüst davrananlar, tanıklığı tüm risklere rağmen sabırla yerine getirenler ve salihlerin yolunu taleptir.⁹⁹ Mâtürîdî hidâyete “Davet, beyan, Allah'ın kulu doğruluğa yöneltmesi, sapmaktan koruması, başarı ve kurtulmayı yaratmasını Allah'tan isteme” anlamlarını verir. Sırat-ı müstakîm'i “Eğriliği ve sapması olmadan varlığını sürdüren, içinde çelişkiler bulunmayan, apaçık, berrak, iman, İslâm, Kur'an ve tevhid yolu” şeklinde tanımlar. Hidâyet biri, Allah'ın lütfettiği hidâyetten ayrılmadan sürekli iman üzere olmak; diğeri ise hidâyet karşıtı davranışlardan endişe duymaktır. Allah, mü'mini dâima hidâyete yöneltir ki bu yeniden hidâyeti onaylamadır. Mü'min iman hamlesi yapmakla zıddı olan davranışı geri çevirir, sabreder, iman hallerine de şükreder. Kul bu yolda azim ve sabırla yürürse ilahî nimet, rahmet ve lütuflara mazhar olur. Mâtürîdî, hidâyet, sadece beyan değil -yardım, koruma ve eksikliği- giderme anlamında olduğundan hayra çabalayan bir kimseyi Allah'tan başkası gerçek anlamıyla hidâyete erdiremez, der. Bununla kulun iradesinin önemli olduğuna vurgu yapar, Allah hidâyeti isteyene hidâyete yöneltirken, dalâleti isteyeniyi de dalâlete yönelttiğini belirtir.¹⁰⁰

Kâdî'ye göre hidâyet; duâ edene, isteyene Allah'ın yol göstermesi, beyanı ve delilleri, kulun iradesi, kudreti, ismeti ve önceden verilen yardımı ve lütfudur. Bazen hidâyetten cennet ve faydalı yol kastedilir. “Nimet verilenlerin yolu sırat-ı müstakîm'e hidâyete yönelt” âyetinden kastedilen “Bizi cennet yoluna yönelt!” demektir. “Allah onların hidâyetlerini artırır”¹⁰¹ âyetindeki gibi delillerin anlaşılıp idrâkin artmasıdır. Allah'a inandıktan sonra müstakîm yolu izleyenler tevhid ehli olmalıdır. Mü'minlerin “Vasat ümmet”¹⁰² kılınması, işlerin en hayırlısının ifrat ve tefrit gibi aşırı iki uçta kalmayıp orta yol ile vasat halin açıklanmasıdır. Mükellefin muvahhid/tevhid ehli olabilmesi için “Bilme” ve “İkrâr etme” şartlarının her ikisine birden mutlaka riâyet etmesi esastır. Kâdî, “Allah'ın göklerin ve yerin nûru”¹⁰³ olmasını, O'nun yarattığı nûr vasıtasıyla gökleri ve yeri aydınlatıcı olması anlamında olabileceği gibi Allah'ın gökleri ve yer ahalisini hidâyete erdirici ve onlara dinleri ile ilgili meseleleri ve delilleri açıklayan “Hâdî” olmasıdır der. Bu “Yol gösteren, hayır ve mutluluk veren kulluk için rehberlik eden” mânasındaki Allah'ın el-Hâdî isminin açıklamasıdır. Hidâyet istenen sırat-ı müstakîm, ifrat ve tefrit gibi aşırılık ölçüsüzlük farkları olmayan, yolların en açığı ve en kolay olanı, vaciplerin vücubuna delâlet eden

⁹⁶ el-Fâtiha 1/7; İbrahim 14/11; Meryem 19/96; el-Hucurât 49/7, 17.

⁹⁷ et-Tevbe 9/70; Hûd 11/101; Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 411-4, 421; *Te'vilât*, 1/23-4, 2/226-7, 235, 13/168.

⁹⁸ el-Fâtiha 1/6.

⁹⁹ en-Nisâ 4/69; İsfahâni, *Müfredât*, s. 589, 622, 1103; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/345, 15/353-5.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/22-3, 65, 260, 2/333, 465, 4/272, 7/44, 427, 11/58, 13/178-9.

¹⁰¹ Muhammed 47/17.

¹⁰² el-Bakara 2/143; el-Fussilet 41/30.

¹⁰³ en-Nûr 24/35.

deliller ve onlara tutunma, kötülüklerin kötülüğüne delâlet eden kanıtlar ve onlardan sakınmadır. Buna muhkem ilahî buyruklara itaat denilebilir. Kâdî, akıllı bir kimse müşâhede âlemindeki nimetler hakkında tefekkürü terk eder ve nimetleri anlamaktan gâfil kalırsa Allah'ın âhîret için hazırladığı nimetlerden de gâfil olacağı öngörüsünde bulunur.¹⁰⁴ Çünkü dünya hakkında kör olan âhîret hakkında kördür; yolu daha da dalâlette olur.¹⁰⁵

Kulun sırat-ı müstakîm'de hidâyet isteği; mü'min için İslâm dışı her türlü inanç, düşünce, akım ve eylemlerden uzak bir şekilde Allah'ın razı olduğu, nimet ve keremini lütfettiği elçiler, doğrular, salihlerin tevhid eylemlerini içtenlik ve sabırla yapabilmektir. Fert ve sosyal hayatı huzur ve mutlulukla yaşayanın "*Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır! Ayaklarımızı sırat-ı müstakîmde sabit kıl!*"¹⁰⁶ talepleri gibi her zaman diliminde imanı korumada psikolojik güç ve motivasyonla azmi ve sabrı istemek olmalıdır. Mü'min, nefsinin güçlendirecek ve sabrını artıracak lütufları ve ayaklarını savaşta sağlam tutmalarına yardım edecek, dolayısıyla zafere ulaşmalarını sağlayacak gücü kendine vermesini Allah'tan istemek durumundadır.¹⁰⁷ "Kul, hidâyete girdi mi Allah onu muvaffak kılar ve göğsünü açar, o kul sonsuza kadar hidâyet ve iman üzere olur" türü Mu'tezilî görüşe Mâtürîdî iman ve tevhid yolundan her an çıkanlar olabildiği ve olabileceği teziyle karşı çıkar. Çünkü hidâyet; niyet, irade ve sabırla sırat-ı müstakîm'de tevhid halleri ile devam eden bir süreçtir. Yani iman her bir olay ve değişimle yenilenir, artar, pekişir, son nefese kadar sabırla devam eder. Kur'an'da şirk, nifâk ve inkâr eylemlerine yapılan tehdit ve ikazların hikmeti, kişinin kendine yapıyor gibi algılaması, dalâlete düşmekten endişe etmesi sırat-ı müstakîm ve iman ahlâkı takvâ halleriyle yaşamasına yönelik olmalıdır. İslâm dışı inançları benimseyenlerin hidâyet isteği; İslâm, tevhid ve imana girebilme niyet ve iradeyi yönlendirebilmedir.¹⁰⁸

Bu tür te'vil iyiliği ve güzelliği özgür irade ve niyetle istemenin önemini anlatabilir. Sırat-ı müstakîm, bilgiye, açık beyana, kesin kanıta ve aydınlatıcı delile dayanan bir yol olduğundan insanların beşerî arzulara ve şehevî duygulara çağırın kanıtsız inançlar manzumesi değildir. Her türlü psikolojik yönelme, sapkınlık, iyi ve güzelden uzaklaşma, kişiyi mutsuz eden eylemlerden uzak kalma ve irade bozukluklarına duçar olma gibi hususlardan korunma yolu da denilebilir. Sırat-ı müstakîm'e hidâyet, inançlara hoşgörü içinde adâlet, sevgi, kardeşlik, merhamet ve barış gibi insanî değerlerde yaşama isteği olmalıdır. Aklın ve vicdanın onayladığı kesin kanıtlarda huzur ve mutluluk yolunda birleştirici unsur tevhid ile beşeriyete ortak bir çağrı hikmetini de içerebilir.

8. GAZABA UĞRAYANLAR VE DALÂLETE DÜŞENLER

Fâtiha sûresinde "*Gazaba uğrayanlar ve dalâlete düşenlerin yoluna bizi yöneltme*"¹⁰⁹ ifadesiyle kul, ilahî gazaba uğrayan ve dalâlete düşüren eylemlerden uzaklaşmayı, sırat-ı müstakîm üzere iyi ve güzel amelleri yapabilmeye niyet, irade ve sabrını ister. Hak ve hakikatten özgür iradeleriyle sapan, kötü ahlakî eylemleri yapan fert ve toplumları Allah Kur'an'da hidâyete yöneltmeyeceğini dalâlet kapsamına dâhil eylemleri işleyenlere gazap edeceğini bildirir.¹¹⁰ Mâtürîdî'ye göre küfür, şirk ve inkârı da kapsayan dalâlet; şaşırma, haktan yüz çevirme, bâtil yollara girme, ilâhî buyruklara aykırılık, bilerek veya gafletle

¹⁰⁴ Abdülcebbâr, *Tenzih*, s.10, 286; *Müteşâbih*, s. 116-7, 525-6, 649; *Şerh*, 1/208-9, 2/672-4; *Delâil*, s. 958.

¹⁰⁵ İsrâ, 17/72.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/250; Âl-i İmrân, 3/147.

¹⁰⁷ Abdülcebbâr, *Müteşâbih*, s. 199-200.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/22-3, 260, 4/272, 9/160, 13/168, 178-9.

¹⁰⁹ el-Fâtiha 1/6.

¹¹⁰ el-Bakara 2/26; en-Nisâ 4/116; el-Mâide 6/77; el-Mü'minûn 23/106; eş-Şuarâ 26/86; es-Sâffât 37/69.

müstakîm yoldan ayrılmadır. Mü'min hakkında dalâlet “hata ve yanılma”, kâfir ve münâfik için “Yoldan çıkma ve sapma” anlamında te'vil edilebilir.¹¹¹

Kâdî, helâke ileten yol anlamındaki dalâletin Allah'a nispeti câiz Allah'ın küfrü yaratması ve çağırması ya da delilleri seçtirmemesi anlamındaki dalâletin ise Allah'a nispeti uygun olmadığını söyler. Allah bununla şeytanı niteler ve yerer.¹¹² Allah küfrü yaratsaydı veya küfre davet etseydi bunu başkasına nispet etmez, başkasını yermez ve saptıran da mazur olurdu, der.¹¹³ İyi veya kötü nitelikli her türlü fiili Allah yaratır diyen Mâtürîdî'ye göre kâinattaki kötü ve zararlı şeylerin yaratmasının Allah'a nispeti, O'nun her şeyin yaratıcısı olmasındandır. Küfrü çeşitli sıfatlarla Allah'ın yaratması hikmet, asıl çirkin ve sefeh olan insanın küfrü güzel ve doğru niyetiyle işlemedir.¹¹⁴ Buna göre evrendeki her bir olay, ilahî yaratılışla ortaya çıkar. Her şeyi Allah kudret ve hikmetiyle yaratır.¹¹⁵

Mâtürîdî'nin tesbitine göre Kur'an'da anlatılan dalâlet içindeki toplumların ortak karakteristik niteliği; tevhid dışı inançları akli kullanmadan gafletle benimsemeleri, sırat-ı müstakîm'den sapmaları, ilahî buyruklar karşısında kibirlenmeleri, nebilerin, rasûllerin ve iman sahibi salihlerin ikaz ve uyarılara kulak tıkamaları, şımarmaları, gafletle münkerlere dalmaları, şaşkınlıkları, âyetleri, delilleri, kıyameti, yeniden dirilişi yalanlamaları; Allah'tan başka fayda veya zarar vermeyenlere ilahlık ve aracılık/şefaath yakıştırmalarıdır. Kur'an'da ilahî gazaba uğrayanların hakikat ve hikmetlere karşı ısrarlı direnmeleri, inkârları, hakkı ketmetmeleri yani gizlemeleri yanlışları doğru diyerek halkı aldatmaları, peygamberleri öldürme çabaları, hakkı savunanları yurtlarından sürmeleri, mallarına zulümle el koymaları, azgınlığa varan kibirleridir.¹¹⁶ Peygamberler tarihi bu tür mücadelelerle doludur. Bu tür eylemlerin ibret ve ikaz için Kur'an'da anlatıldığını öngören Mâtürîdî, Fâtiha'daki gazaba uğrayan ve dalâlete saplananların Yahudi ve Hristiyanlar olarak te'vili yalnızca zaman ve mekân itibariyle yakın birer örnek olmalarından dolayıdır.¹¹⁷ Bu bakış açısı Kâdî'de de vardır. Ona göre ilahî gazap, yasaklanan fiillerin yapılması sonucudur. Fâtiha'daki lafız genel olduğundan kıyamete kadar bu tür fiilleri işleyenlerin dalâlete düşecekleri ve ilahî gazaba uğrayacaklarını anlatır.¹¹⁸ Bu tür te'vil Kur'an'ın ve Fâtiha'nın ilahî adâlet ve evrensellik tezine uygun düşebilir. Allah, buyruklarını dinlemeyenlere, yolunda mücadeleden kaçıp kalbini küfre açanlara ve özünden dönenlere gazap eder.¹¹⁹ İlk dönem selefi âlimler *haberî sıfat* da denilen ilahî “Gazap” ve “Rıza” gibi müteşâbih, mecaz lafızlar hakkında teşbih/Allah'ı yaratıklara benzetme ve tecsime/Allah'ı cisimleştirmeye düşmemek için *bilâke'f* anlayışına sığınarak onları te'vil yoluna gitmemişlerdi.¹²⁰ Hakkı, hikmetleri anlayabilmek için bu tür mecazî haber ve lafızların ilahî tenzihe uygun te'vilinin gerektiğini söyleyenlerin öncülerinden olan Mâtürîdî, Allah'ın adâleti ve hikmeti gereği kulun özgür irâdesiyle yaptığı iyi eylemlerin Allah'ın rızasını, kötü fiillerin ise O'nun gazabını gerektirdiğini belirtir.¹²¹ Kâdî'ye göre Allah için kullanılan gazabın kul gibi hissî, hayalî ve akli anlamıyla Allah'a nisbeti mümkün olmadığından “İlahî gadab” gibi ifadeler yasak fiilleri yapanlara

¹¹¹ Yûsuf 12/8; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/21-1, 24, 65.

¹¹² en-Nisâ 4/113, 176; el-Furkân 25/42, 44; Yâsîn 36/62; Tâhâ 20/79; Ahzab 33/36; Sa'd 38/26.

¹¹³ Abdülcebbar, *Müteşâbih*, s.136-8, 438-9; *Muğni*, 11/91-3, 13/413-4; W. Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought / İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Şato Yayınları, İstanbul, 2001, s. 294-6.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 66-7, 101-2, 170, 346.

¹¹⁵ Metin Özdemir, “Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı”, *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 380.

¹¹⁶ el-Mâide 5/64, 82.

¹¹⁷ el-Bakara 2/61; el-Mâide 5/60-77; Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 287-8, 300; *Te'vilât*, 1/21-1, 24, 65, 2/333, 465, 4/284, 7/44, 427, 15/135-6.

¹¹⁸ Âl-i İmrân 3/112; en-Nisâ 4/93; Tâhâ 20/86; el-Fetihi 48/6; Kâdî, *Tenzih*, s. 30 vd.

¹¹⁹ el-Bakara, 2/61; 90; el-Mâide, 5/69; el-A'râf, 7/152; en-Nahl, 16/106, Tâhâ, 20/86.

¹²⁰ Ebû Hanîfe, *Fikhu'l-ekber*, trc. Mustafa Öz, İFAV Yayınları, İstanbul, 1981, s.46, 55; Ebu'l-Me'âli el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-din*, thk. Ali Sâmî Neşşâr vdğr, Münşeatü'l Maârif, İskenderiye, 1969, s.209.

¹²¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.473; *Te'vilât*, 9/171, 17/110, 179, 404-5.

cezayı irade etme anlamında olmalıdır. İlahî irade, rıza ve muhabbet aynıdır. Delil ve kanıtlarla sabit sırat-ı müstakîm'i reddeden kul dalâlete saplanır, ilahî gazaba da uğrar. Allah'ın kulu ve yaptığı eylemleri sevmemesi, gadâbı ve nefreti, Allah'ın nehyettiği fiilleri yapan kulun bu niyet ve eylemini, yasak ve kötü eylemleri yapmasından râzı olmamasıdır. Bu sevgi ve nefreti kul kendi irâdesiyle seçtiği eylemleri ile belirler.¹²² Bir nimet veya fiil hakkında kul, Rabbinin kendisinden razı olduğunu bilirse o şey, psikolojik olarak diğer nimetlerden çok daha kıymetli olur. Allah'ın kendisine öfkelenildiğini bilirse o nimet ona zehir gibi olur, ondan lezzet de alamaz.¹²³

Allah'ın razı olacağı eylemler ile gazabı gerektirenler için Kur'an'da örnekler olduğunu belirten Mâtürîdî, hidâyeti arayanlar ile üzerindeki sırat-ı müstakîm'in sağlamasını yapmak isteyenler için tarihî olaylardan hikmetler ve dersler çıkarılmasını önerir. Mutlu ve huzurlu yaşanabilmesi için işlevsel akılla bunları hayatlarında iyi ve güzel eyleme dönüştürebilenler her zaman kazançlı çıkarlar. Dünya ve âhiretlerini erdem, güzellik ve mutluluk üzerine inşa ve ihya ederler. İnsanın yaptığı eylemlerin akıbetinin nasıl olacağı, iyi veya kötü eylem olacağı hakkında kıstas, ölçü; hidâyete ulaşmış peygamber gibi nimet verilenlerden, dalâlete saplanan ilâhî gazaba uğrayan fert ve kavimlerden ancak anlaşılabilir. İlahî gazabı gerektiren ve dalâlete düşüren eylemlerden kaçınmak isteyenlere özelde Fâtiha sûresi genelde ise Kur'an hidâyet olur. "Sapanların değil nimet verdiklerinin yoluna bizi yönelt!" şeklindeki duâ biçimi aynı zamanda olayları doğru değerlendirme, anlamlandırma açısından kriter belirler. Prototip, yönetsel örnek olan nebilerin ve onların izinden giden salihlerin hayat tarzları bireye yol gösterir, manevî destek ile sağlıklı düşünmeye imkân sağlar. Kaliteli bir hayatı arzulama ve içsel bir konuşma tarzı duâ ile de kula psikolojik bir destek olur. Hidâyetten sapan herkes ilahî gazaba müstehak olmuş, gazaba uğrayanlar sırat-ı müstakîm'den ayrılmış konumuna düşmüş olur. Kul Fâtiha'yı okumakla sırat-ı müstakîm üzere Allah'ın razı olacağı eylemler yapabilmeyi, gazaba uğrayanlar ve dalâlete saplananların eylemlerinden uzaklaşmayı diler. Allah insana iyiyi kötüyü, doğruyu yanlış ayıracak temyiz gücü, uyarıcı elçiler, helâli haramı, yanlış doğruyu, hayrı ve şerri idrâk edecek hidâyet yollarını gösteren rehber kitaplar, tevhide ulaştırıcı delilleri, ilimleri ve hükümleri öğretmekle lütfeder. Kul, iradesi ve işlevsel aklıyla bu imkanlarını değerlendirme yolunda çaba sarf eder. Mutlak adâleti, rahmeti ve hikmeti gereği Allah dalâleti isteyen dalâlete sevk eder, hidâyeti isteyen hidâyete yönlendirir.¹²⁴ Rahmân, Rahîm, Âdil ve Hakîm Allah kullarına asla zulmetmez, onlar gerçekte kendi kendilerine zulmederler.¹²⁵

SONUÇ

Kur'an'ın girişi ve ilk sûresi olan Fâtiha, Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar'ın bakış açısına göre sadece Müslümanlara değil tüm insanlığa huzurlu ve mutlu yaşamasına yönelik maddî ve manevî hikmetler içerir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir:

Birincisi; şan, şeref ve övgü olan hamdin âlemlerin rabbi Allah'a tahsisidir. Allah Ganî; hiç kimseye muhtaç değil, Hamîd; bizatihi her türlü övgüye layık, Samed; her yaratılmış varlık O'na muhtaçtır. Selim aklın uygun gördüğü, temiz gönlün onayladığı hamd ve şükürün hikmeti; kalp, dil ve uzuvların ölçülü, insafı, dengeli karakter ile mutlu ve huzurlu bir hayat yaşanmasıdır. Sebep, imkân ve

¹²² el-Bakara 2/61, 90; en-Nisâ 4/93; el-Mâide 5/60; el-A'râf 7/152; Yûnus 10/44; Abdülcebbar, *Şerh*, 2/268.

¹²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/134.

¹²⁴ et-Tevbe 9/70; Yûnus 10/44; Kâf 50/29.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/24, 2/324, 5/234, 7/234.

yetenekleri yaratılış hikmetine uygun Allah'ın razı olduğu şekilde kullanılması şükür olduğundan Allah'ın kudreti, hikmeti ve rahmetiyle nimeti kula ulaştıran araçlara teşekkür edilebilir, nimeti asıl lütfeden âlemlerin Rabbi Allah'a hamdedilir. Hamd, inanç; şükür ise ahlâk ağırlıklıdır. Bu insana iyi iletişim kurabilen bir karakter eğitimi verir. Kişi anne, baba, eş, çocuk, akraba ve çevresine teşekkür alışkanlık haline getirir, yaratılış hikmetine uygun hareket eder, mutlu ve huzurlu hayat yaşar, sevgi, kardeşlik ve merhamet eksenli huzuru da yakalar.

İkincisi; Fâtiha sûresi Rab, Allah, Rahmân, Rahîm ve Mâlik isimleri ile Allah-âlem ilişkisini insanlara öğretir. Yaratılmışlardaki şefkat ve merhametin Rahmân ve Rahîm Allah'ın yaratmasıyla olduğu tüm insanlığa sunulur. Zâtının özel ismi olan Allah, yoktan var etme yaratılış denilen tekvine işaret eder. Rahmân, sevgi ile dopdoludur, Rahîm, sevgisi varlığa yayılan merhamete dönüşen âlemleri merhametle yaşatan Rahmânü'r-Rahîm, âlemleri idare eden tüm ihtiyaçlarını gideren Allah, âlemlerin Rabbi, hâkimi ve mâlikidir. Rahmân her varlığa sınırsız sevgi ve merhameti, Rahîm daha çok kendisine güvenenlere yönelik sevgi, şefkat, merhamet ve lütfünü, Mâlik ise mülkiyetin ve hükümrânlığın gerçek sahibi Allah'ı anlatır. Fâtiha sûresi, Allah'ın en güzel isimleri temelinde insanların Allah'ı tanınması ve O'na inanması Allah-âlem ilişkisini öğretmesi hikmetini de hedefler.

Üçüncüsü; Din gününün mâliki, yeniden diriliş, hesaplaşma ve mizanı içeren âhirete imanı dolayısıyla sorumluluk şuuru ve kulluk bilinci takvâ ile yaşamayı öğretir. Her iyilik veya kötülük yapanın karşılığını göreceği, Mâlikü'l-Mülk Allah'ın mutlak hikmet ve adâletini, fert, âile ve toplumsal ilişkilerin ana omurgasının adâlet olduğunu gösterir. Sosyal hayatta oluşan hakların dünyada alınmazsa âhirette alınacağı hikmetini zihinlere yerleştirir. Gelecekle ilgili mizan, hesaplaşma sahnesini daha gerçekleşmeden dünyada basîret ve firâset gözüyle görebilmeyi ve takvâ halleriyle yaşamayı hedefler. Bir yönüyle gayba imanı öğretir. İmtihan dünyasında inanç, söz ve davranışlarda önemli bir fonksiyona sahip tevhid ile kulluk, eşitlik, adâlet ve sorumluluk bilincini insanlığa sunar. Kulun hidâyete ve dalâlete yönelten her türlü eylemin karşılığını göreceğini, haksızın haklıdan, mazlumun zâlimden hakkını mutlaka alacağı mizan, hesap ve sorumluluk şuuruna dolayısıyla insanın kendi kendisini eğitmesi dünya ve âhireti iyilik ve güzelliklere, cennetlere çevirebilmesine yönlendirir. Üzerine alınan görev ve sorumluluğun âdil ifasına yardımcı psikolojik faktör takvâ olgusudur. İman ahlâkı olarak da nitelenen takvâ, insanın nereden geldiği, nereye gideceği, dünyaya geldiği ilk günden öleceği güne kadar yaptığı tüm davranışlarını düşünmesi, sorumluluk bilinciyle eylemlerini yapabilmesidir. Geleceğe dâir planlama şuuru ve psikolojik güçle âhiretini inşa ve ihyada iradesini iyilik ve güzelliklere yönlendirebilmesidir. Bu bağlamda huzur ve mutluluğun dünya ve âhiret dengesiyle elde edilebilme hikmeti, takvâ eylemleriyle gerçekleşebileceği de söylenebilir.

Dördüncüsü; Fâtiha'da yalnız Allah'a kulluk ile bireyin dini eylemlerini tevhid temelinde Allah'ın rızasına yöneltmesi vardır. Bu durum inanç, söz ve eylemleri inkâr ve şirk türlerinden uzak Allah'a özgü kılmak olan tevhidî öğretir. İnsanlara lütuf, nimet, ihsan ve rahmet olarak nitelenen iman, kulun özgür iradesiyle gönülden tasdik/onaylama ilkesine bağlı olduğundan kulluk ve imanın baskıyla (cebr) değil ihlâs, iyi ve güzel niyetle ontolojik değer kazanmasıdır. Allah'a kul olmak, iman sürecinde kesin tasdik, niyet, içtenlik, rıza, sevgi, teslim ve güven vb. gibi psikolojik ve sosyolojik eylemlerle oluşur.

Beşincisi; Fâtiha'da kulun her çeşit isteklerini şeriksiz yalnızca Allah'tan istemek vardır. Bu, insanların tüm ihtiyaç ve taleplerini gerçek anlamda yerine getiren, sınırsız hikmetli ve kudretli âlemlerin Rabbi Allah'tan istemektir. Kul kendisine sahip çıkan bir varlığın olduğunu hisseder, yalnız

olmadığının farkında olur. Nimetin yol açabileceği riyâ, kibir, nankörlük, şımarıklık ve azgınlıktan, musibetin sebep olabileceği sabırsızlık ve isyandan Allah'a sığınır. Hidâyeti özgür iradesiyle isteyene Allah, tevhid hallerini lütfeder, dalâleti isteyene Allah sınırsız adâleti, hikmeti ve kudreti gereği dalâleti yani inkârı, şirki, nifakı ve küfrü verir. İmanı seçen kula Allah iyilik yapma niyeti, gücü ve iradesi ile farklı nimetler, rahmet ve sekînet lütfeder. İman hallerini sever, küfrü, inkârı çirkin görür. Kulun fiili, işlevsel akli, niyet ve iradesi, Allah'ın fiili de iman, nimet, ihsan, lütuf ve rahmet'tir. Mâtürîdî'ye göre mü'min kula ilahî nimet ve lütuf verilmesi Kâdî'nin kanaatinin aksine adâletsizlik ve hikmetsizlik değil ilahî adâlet ve hikmetinin bir gereğidir. Kul, sünnetullah denilen yaratılış kanunlarını sebepleri asıl yaratan/*müsebbibü'l-esbab* Allah olduğunu akletmek, münkerden kaçınmak, iyilik ve güzellikleri ilim, tecrübe ile güzel bir şekilde eyleme çevirmek ve yaşamakla sorumludur. Niyet ve iradeyi cehâletten ilme, gaflet ve tembellikten çalışma ve başarıya, zulümden adâlete yönlendirme şuuru, çabasını Allah'tan yaratılış kanunları çerçevesinde talep eder. İnsan, başına gelen her türlü olumsuz hâl, zulüm, belâ ve musibet gibi karanlıklardan aydınlığa; iradesi, niyeti, tevekkül ve sabrı ile çıkabilir, olumsuz halleri azmi, iradesi ve sabrıyla olumlu hallere dönüştürebilir. Rabbe kul olmak; ilahî hikmetleri tanıma, hiçbir niyet ve varlığı Allah'a şerik koşmadan yalnızca Allah'a hamdetme, hidâyet ve yardım isteme gibi eylemlerde fiilî duâ yani sebepleri, âdetullah, sünnetullah denilen yaratılış kanunlarını yerine getirmekten geçer.

Altıncısı, Sırat-ı müstakîm'de hidâyet isteği, “*Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve ayaklarımızı sırat-ı müstakîm üzere sabit kıl!*” talebi gibi tekrarlanan her zaman diliminde azgınlık ve sapkınlığa sebep şeylerden imanı korumada psikolojik güç ve motivasyonla azmi, niyeti, sabır, sebat ve irade isteğidir. Özgür iradeyle dalâleti tercih edeni Allah dalâlete sevk eder, hidâyeti isteyene de Allah hidâyeti lütfeder. Allah kulun yaptığı kibirli, nankör ve dalâlet eylemlerini sevmezken şükreden ve hidâyet eylemlerini yapan kulu sever, ondan razı olur. Allah-kul iletişiminin örneği Fâtiha'nın sonunda “Âmin” denilmesi ile kulluk sözleşmesi her an yenilenir. Allah'ın “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” hitabına akıl ve bülûğ çağından sonra her insan “Evet, sen bizim Rabbimizsin” sözüyle karşılık verir ve “Yalnız Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz” diyerek bir anlamda kelime-i tevhidi içselleştirir. Fâtiha'yı tüm ibadet türü eylemlerde okur, âmin diyerek duâ eder, tevhid temelinde kulluk misâkı hatırlanır, böylece imanı tazelenir. İmanın artması; tasdik hallerinin artması, bazı olayların akışı sırasında bireyin dalâlet türü eylemlerden uzak bir şekilde iman hallerini azim ve sabırla her bir hal ve durumda tekraren devam ettirmesidir. İmanın oluşumu ve devamında akıl, özgür irade, zihin, insanî duygular ve tutkular gibi unsurların devamlılık süreci olduğundan iman her an yenilenmek durumundadır. Birey yaşadığı her zaman diliminde küfür, nifak, şirk ve inkâr hallerinden uzaklaşırsa iman ve tevhid yenilenmiş, devam edip artmış, pekişmiş yenilenmiş olur. Sırat-ı müstakîm'de hidâyet isteği, tüm görüş ve inançlara hoşgörü içinde adâlet, sevgi, kardeşlik, merhamet ve barış gibi insanî değerlerde huzur ve mutlulukla yaşanmasında beşeriyete bir çağrı hikmetini içerebilir. Hidâyeti isteme ve dalâlet türü eylemlerden sakınmada fertlerden oluşan toplumun huzur ve mutluluğa ulaşmada, kötülüklerden kaçınma ve önlemede ortak akıl ve iradeyle olacağı ilkesi Fâtiha'da çoğul ifadeyle dile getirilir. Fertler kendi halini iyi veya kötü yönde değiştirmedikçe Allah'ın toplumların hallerini değiştirmeyeceği kural ve hikmetine işaret eder. Her birey sosyal hayatta ma'rufu yapmak münkerden kaçınmakla sorumludur. İyilik ve güzelliklerde yardımlaşma ve dayanışma emredilirken kötülük ve çirkinliklerde dayanışma yasaktır. Allah kulun özgür iradesine dolayısıyla toplumun ortak niyet, akıl ve iradesine değer verir. Her irâdî eyleminden fert ve toplum hayatında kullarını sorumlu tutar.

Yedincisi; Kul sırat-ı müstakîm'de nimet verilen nebiler, doğrular, şahitler ve salihler gibi tevhid, ihlâs, iman ve takvâ üzere eylemler yapabilme yolunda irâde beyan eder. Gazaba uğrama ve dalâlete düşmeye sebep, münker eylemleri sebebiyle gazaba uğrayan Yahudiler ve tevhid dışı teslis inancını kabul eden Hristiyanlar örneğinde olduğu gibi münker eylemlerden her durum ve halde kaçınır. Allah'ın gazabına uğrayanlarla dalâlete düşenlerin akibetlerinden ibret alır. İlahî gazap ve rıza gibi müteşâbih lafızlar hakkında Mâtürîdî ile Kâdî, ilahî tenzihe uygun te'vilinin gerektiğini söylerler. Allah'ın adâleti ve hikmeti gereği kulun özgür irâdesiyle yaptığı iyi eylemlerin Allah'ın rızasını, kötü fiillerin ise O'nun gazabını gerektirdiğini belirtirler. Mâtürîdî Fâtiha'da "Yalnız Allah'a kulluk ve yardım dileme, nimet verilenlerin yolu sırat-ı müstakîm üzere hidâyet istenmesinde" kesinlik olduğundan şüphe ve zan demek olan istisnânın kalpte tasdikle oluşan imanda olmadığı tezini ileri sürer. "Ben inşallah mü'minim" yerine şek, şüphe ve tereddütten uzak kesinlik anlamında "Ben gerçekten mü'minim" denilir. İmanın oluşumunda şek, zan ve şüpheden uzak kesinliği kabul eden Kâdî'ye göre ise taat ve amellerle iman artabilir, imanda istisna câiz yani inşallah Beytullah'ı haccedeceğim denilmesi gibi "İnşallah mü'minim" denilebilir.

Fâtiha'da "Mâlik" isminin âhiret hayatı ve hesaplaşma zamanı gelmeden zikredilmesi Allah'ın zâtî isim ve sıfatlarının ezeli-ebedî olduğunu ispatlar. Allah'ı Rab, Rahmân, Rahîm, Mâlik isimleri ile tanıma, O'na güvenme, gönülden inanma, sevmeye, hamdetme, şükretme, yalnız O'na kulluk ve sırat-ı müstakîm üzere ayakların dalâlet ve gazab yollarına düşmeden yalnızca Allah'tan yardım isteme gibi hikmetler, tüm beşere ilahî lütufların özet bir sunumu gibidir. Sürenin önerdiği hikmetler selim akıl sahibi için gerekli, insan-Allah ilişkisi açısından özel bir öneme sahiptir. Allah-kul iletişiminde her zaman korunması ve yenilenmesi istenen kulluk sözleşmesini ihtiva eden Fâtiha ile insan bu hikmetleri son nefesine kadar hatırlar, her fırsatta dile getirir, iyi eylemler yapmakla imanı ziyadeleşir, gönlü ferahlar ve huzur bulur. Kur'an'ın girişi ve ilk sûresine *Fatihatu'l-Kitab, Hamd, Şükür, Duâ, Ümmü'l-Kur'an, Salât, Suâl ve Seb'ul-Mesânî* vb. gibi farklı ve değişik birçok ismin verilmesi onun faziletini dolayısıyla kullara yönelik bazı hikmetleri delillendirdiği de söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abay, Ahmet, "Fâtiha Sûresi ve Şahsiyet İnşası", *Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. 27, ss. 91-134.
- Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid*, thk. İbrahim Medkur - Tâhâ Hüseyin, c. 1-20, Kahire 1957.
- Abdülcebbar, Kâdî, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, thk. Adnan Zerzur, Dârü't-Türâs, Kahire 1969.
- Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muhtasar fi usulî'd-din*, nşr. Muhammed Ammara, Darü'l-Hilâl, Kahire 1971.
- Abdülcebbar, Kâdî, *Fadlül-İtizal ve Tabakatül-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1974.
- Abdülcebbar, Kâdî, *Şerhu'l-Usûl'l-Hamse / Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi, c. 1-2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013.
- Abdülcebbar, Kâdî, *Tesbitü Delâil'in-Nübüvve / Mücizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. M. Şerif Eroğlu - Ömer Aydın, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2017.
- Abdülcebbar, Kâdî, *Tenzihu'l-Kur'an anil-metain*, Darü'n-Nahda el-Hadise, Beyrut trs.
- Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008.
- Altıntaş, Hayranî, "Felsefeci Gözünden Fâtiha Sûresi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2019, c. 30, sy. 3, ss. 506-514.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., İzmir 1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh, *el-Cami's-Sahih*, c. 1-8, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli, *eş-Şâmil fi usulî'd-din*, thk. Ali Sâmî Neşşâr vdğr., Münşeatü'l-Maârif, İskenderiye 1969.
- Düzgün, Şaban Ali, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2005, c.3, sy.1, ss. 20-30.
- Ebû Hanîfe, *Fikhu'l-Ekber*, trc. Mustafa Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, İFAN Yayınları, İstanbul 1981.
- Eliaçık, R. İhsan, *Yaşayan Kur'an*, İnşa Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2014.
- Fatiş, Emrullah, *Klasik ve Çağdaş Kelâm Metinleri*, Eğitim Kitabevi Yay., Konya 2016.
- İşık, Emin - Öğüt, Salim, "Fâtiha Sûresi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c.12, ss. 252-255.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 1-15, Darü's-Sadr, Beyrut 1992.
- İsfahânî, Rağîb, *Müfredât / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, trc. Abdulkadir Güneş - Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2012.

- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellefin*, Dimaşk 1961.
- Krech, David - Richard S. Crutchfield, *Theory and Problems of Social Psychology / Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Kula, Mustafa Naci, "Manevî Danışmanlık Açısından Fâtîha Sûresi Üzerine Psikolojik Analizler", *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, 2020, sy.2 ss.135-158.
- Kureşî, Ebû'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Darü Hicr, Kahire 1993.
- Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Otto Yayınları, 3. bsk., Ankara 2011.
- Maraz, Hüseyin. "Mu'tezile'nin Duâ Anlayışı", *Hitt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c.16, sy. 32, ss. 693-716.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü'l-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi, İSAM Yayınları, İstanbul 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, ed. B. Topaloğlu, c. 1-18, Mizan Yay, İstanbul 2019.
- Mukatil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim / Kur'an Terimleri Sözlüğü*, çev. Beşir Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul 2004.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn, *el-Câmiu's-Sahih*, c. 1-3, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Oral, Osman, "Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi SB.E., Kayseri 2014.
- Oral, Osman, "Mâtürîdî'de Zülkarneyn Prototipi ve Kıssasının Hikmetleri", *International Social Sciences Studies Journal*, 2020, c.6, sy.59, ss.1251-1263.
- Öz, Ruhullah, "Usul-i Selase'nin Fâtîha Sûresindeki İz Düşümü", *Şımak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, c.10, sy. 23, ss.718-746.
- Özdemir, Metin, "Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2011.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. 1-32, Darü'l-Fikr, Beyrut 1981.
- Selim, Osman, *Mâtürîdî'de Politik Teoloji Din-Siyaset İlişkileri ve Yönetim İlkeleri*, KDY Yayıncılık, İstanbul 2021.
- Selim, Osman, *Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'a Göre Şirk ve İman*, KDY Yayıncılık, İstanbul 2021.
- Teber, Ömer Faruk - Akgün, Ahmet Tunahan, "İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Hakkında Bibliyografya", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları dergisi*, 2019, c.12, sy.2, ss. 688-847.
- Tirmizî, Hâkim, *Beyânu'l-Fark Beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lubb*, nşr. Nicholas Heer, Darü'l-İhya el-Kütübü'l-Arabiyye, Kahire 1958.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.
- Watt, W. Montgomery, *The Formative Period of Islamic Thought / İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fıçlalı, Şato Yay., İstanbul 2001.
- Yapıcı, Asım, *Ruh Sağlığı ve Din*, Karahan Yayınları, Adana 2013.
- Yılmaz, Sabri - Turgut, Ali Kürşat, "İslâm Kelâmı ve Felsefesi Açısından Duâ: Mâtürîdî ve Âmirî Örneği", *Beytülhikme Dergisi*, 2021, c.11, sy.3, ss.1221-1243.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Keşşâf / Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun - Ömer Çelik - Necdet Çağıl - Adil Bebek, c. 1-6, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2016.